

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23918

CALL No. Sa8N/Bha/Gan.

D.G.A. 79

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. XLII.

THE
PRATIMÂNĀTAKA
OF
BHĀSA

EDITED WITH NOTES

BY

T. GANAPATI SĀSTRĪ

*Curator of the Department for the publication of
Sanskrit manuscripts, Trivandrum.*

Bhāsa's Works:—No. 13.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

23918

D2842

Sa8N

Bhā/Gan

TRIVANDRUM:

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS.

1915.

All Rights Reserved.)

LIBRARY OF ARCH.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 23918.

Date... 2.7.56.

Call No. SA.8N/Bha/Gas.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२.

प्रतिमानाटकम्

महाकविश्रीभासप्रणीतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितं ५५

लघुटिप्पण्या च संयोजितम् ।
१९५५. ११.४.६

भासनाटकचक्रे त्रयोदशम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

CONTENTS.

I. PREFACE.

II. INTRODUCTION—

(in English) (in Sanskrit)

	PAGE.	PAGE.
1. Plot	i	1
2. Merits of the Pratimā and Svapna and Kālidāsa's dependence on Bhāsa	ii	2
Dingnāga	x	3
Bhāsa a Rishi	xii	10
3. Comparison of Bhāsa and Kālidāsa	xiii	12
Meeting the contention that Kālidāsa lived not long after Bhāsa	xvi	14
4. Similarity of Prakrit in Bhāsa and Kālidāsa	xvii	14
5. Sanskrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa ...	xviii	15
At the time of the Mahabhiṣya Sanskrit had ceased to be a spoken language	xix	16
6. Prakrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa ...	xx	16
The origin of Sanskrit ...	xxi	17
The origin of Prakrit ...	xxii	17
The language of Aśoka's time ...	xxiii	18
7. Bhāsa's priority to Pāṇini	xxv	20
Priority of Pāṇini's Annamāsa ...	xxvi	20
8. The popularity of the epic of Rāma in the 4th century B. C.	xxix	22

	(in English)	(in Sanskrit)
	PAGE.	PAGE.
<i>Tāma on Avatara of Vishnu</i> ...	xxx	२३
9. Reference to Śraṃapa	xxx	२४
10. 'Chāṇakya' ...	xxxi	२४
11. Bhāsa's priority to the current Nāṭyaśāstra	xxxi	२४
12. Posteriority of the current Nāṭyaśāstra to Bhāsa	xxxiii	२५
13. No patron of Bhāsa sug- gested by the plays ...	xxxiii	२५
14. Summary of the conclu- sions ...	xxxv	२७
15. Reference to Rājagriha &c., ...	xxxvi	२८
16. The Chāṇḍaṭṭa ...	xxxvii	२८
17. A rare information obtained from the Pratiṃā ...	xxxvii	२८
18. The richness and perfection of the characters ...	xxxvii	२९
19. Bhāsa's tendency to write Rūpakas ...	xxxviii	३०
20. Non-prevalence of the plays of Bhāsa and absence of reference to them in the anthologies ...	xxxviii	३०
21. The popularity of the plays in the Keralā country in ancient days ...	xl	३१
22. The probability of the exi- stence of the manuscripts of the plays of Bhāsa in some corners of India ...	xl	३५

23. The cause that led to the discovery of the plays in Travancore and the conc- lusion of the introduction	xli	३६
--	-----	----

III. NIVEDANA.

IV. TEXT OF THE PLAY.

V. APPENDIX I.

VI. APPENDIX II.

VII. APPENDIX III.

VIII. APPENDIX IV.

PREFACE.

Of the thirteen plays of Bhāsa hitherto discovered, the Pratimānāṭaka is the last one. I have discussed in the introduction of this play various questions, to which the discovery of the plays has given rise. An English translation of the introduction is also added for widening its scope of utility. At the end of the book is given a short account of the characters, Udayana, Pradyota and Darsaka mentioned by Bhāsa.

Trivandrum.

T. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ.

प्रतिमानाटकोपोद्धातशुद्धिपत्रिका.

अशुद्धम्.

शुद्धम्

दीर्घतपस्सा

चण्डभागवशा

गतस्य

गतं

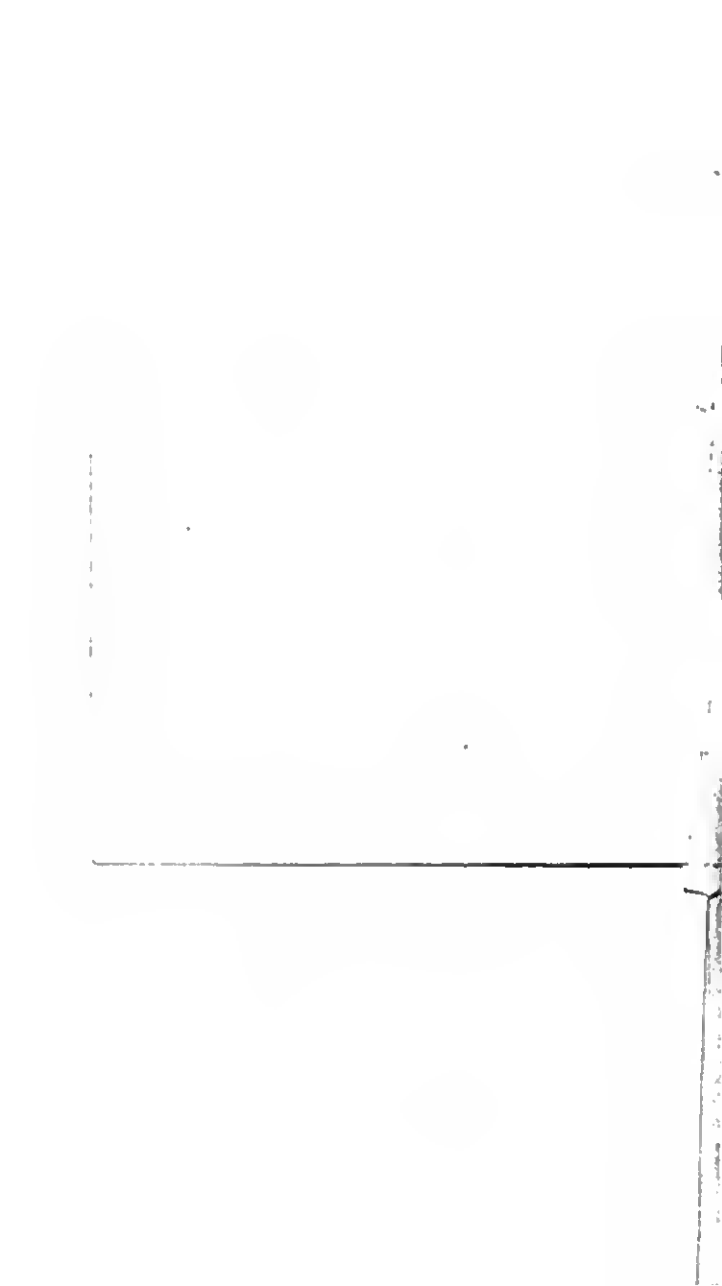
राज्यं

भूमिं

नरेभरां नः पृथिवी प्रसास्तु

गां पातु नो नरपतिः

शमितार्थिपक्षः

INTRODUCTION.

THIS Nāṭaka is known as the Pratiṃināṭaka on account of the importance given to the Pratiṃā or statue, on seeing which in the Pratiṃā-gṛiha (Statue-house) Bharata was able to infer the fate which befell Dasaratha, on Śrī Rāma's going away to the forest.

I have elsewhere stated that the Abhishekanāṭaka owes its subject-matter to the Kishkindhā, Sundara and Yuddha Kāṇḍas. And this Nāṭaka takes its materials from the Ayōdhyā and Āraṇya Kāṇḍas. Thus it is not out of place to surmise that Bhāsa in his zeal to compose dramas out of the Pūrva-Rāmāyaṇa should have also written a Nāṭaka based on the remaining Bālakāṇḍa. This, I think, must be the Bālācharita, of which mention has already been made in the introduction of the Svapnavāsavadatta.

In the first Act of this Nāṭaka are described Sītā's playfully adorning herself with a *calakala* (bark-garment) found by her casually, and Rāma's going to the forest at the direction of his

1. THE PLOT.

father, accompanied by Sītā thus clad, and by Lakshmana, whose wrath towards Kaikeyī Rāma had just appeased

In the second Act is set-forth the mental state of king Dasaratha afflicted by his separation from Rāma.

The third narrates how Bharata learnt of the death of his father, by seeing his statue erected amid the statues of his forefathers in the statue-house, as also his meeting there his mother and others.

The fourth Act deals with Bharata's return to the capital accompanied by Sumantra, after obtaining permission from Rāma for the coronation of the latter's sandals in his place.

The abduction of Sītā by Rāvaṇa in the guise of a mendicant, after enticing Rāma away by the illusion of a golden deer, and Jātāyu's obstruction of Rāvaṇa, are described in the fifth Act.

The sixth Act deals with the killing of Jatāyu, and Bharata's determination, on hearing from Sumantra of the abduction of Sītā, to go to Lanka for the assistance of Rāma.

Rāma's return to the hermitage with Sītā, after killing Rāvaṇa; Bharata's receipt of the news and his meeting Rāma therealong with his mother and step-mother, minister and followers; and Rāma's acceptance of the kingdom from Bharata and his coronation in the hermitage itself are described in the seventh Act.

The subject matter of this Nāṭaka comprises both real and imaginary events. Of the several important incidents described therein, those relating to Bharata's obtaining news of Sītā's abduction, Rāma's re-assuming the reins of government from Bharata, and his coronation in the hermitage itself are creations of the poet, as they are not found in the Rāmāyaṇa; just as, in the Uttararāmacharita, the meeting of the hero and heroine in the forest, and their subsequent happy reunion at the end of the Aśvamedha sacrifice; in the Sākuntala, the curse of the sage Durvāsas (not mentioned in the Mahābhārata); and in the Pancharātra, Duryodhana's giving half the kingdom to the Pāṇḍavas, are all creations of the respective authors. Of such creations in this play, the first is introduced for heightening the effects of pathos (करुणारस), the second for mitigating the anxiety of Bharata and others, and the third for gladdening the acquaintances made by Śrī Rāma in the hermitage.

Looking into the composition of Bhāsa it will be seen that his unrivalled merit lies in the delineation of the real nature of things in their varied conditions by sweet, apt and lucid words suggestive of lofty ideas. Of the Nāṭakas of Bhāsa hitherto obtained, wherein this merit of his shines most, one is the Svapnavāsavadatta, and the other, I think, is the Pratimānāṭaka, the subject of this introduction. Of these two, in the Svapnavāsavadatta, the central Rāsa (रस) is the Viprakumbha Śringāra (विप्रकुम्भशृंगार), to which the Artha-Śringāra (अर्थशृंगार) is only an auxiliary. In the Pratimā, however, the central Itas that runs through it, is the Dharmavira mingled with Karuṇa Rāsa—the Dharmavira manifesting itself in the enthusiasm displayed by the hero in cherishing the single thought of carrying out the Dharma, i. e. fulfilling the mandates of his royal father. Though the elegance of the language and the charm of the matter make these Nāṭakas appear easy of comprehension, yet the

profandity of the sentiments therein makes an explanatory commentary a requisite to the students of Sanskrit. And I feel confident that, in this or any other land, at this or any other time, there will not be found wanting among the continuous throng of votaries of Sanskrit literature, one characterised by sympathetic desire to help his fellowmen, to favor with such a commentary.

The life-like reality of soliloquy and conversation in these Nāṭakas is quite unparalleled, and so is their attraction for men of discernment. Some of the materials of these Nāṭakas which completely engross the minds of the readers are found to have been shadowed forth in the *Sākuntala*.

2. The merits of the *Pratimā* and *Śvapna*: Kālidāsa's dependence on Bhāsa.

In the *Pratimānāṭaka*:—

(i) The incident of the *Valkula* described in the first Act is also seen in the first Act of the *Sākuntala*. The thought concisely expressed by Bhāsa in “सम्बसोदणीञ्च सुखं जाम” (*Pratimā*, p. 7) is taken up by Kālidāsa and conveyed in the form,

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” (Act i, sl. 17)

and is enlarged on by such illustrations as that of ‘Lotus’ &c. thus,

“सरसिजमनुविद्धं तैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमतोशा बलकलेनापि तन्वी”.

(ii) The penance of watering plants described in the fifth Act is found in the first Act of the *Sākuntala* with just this difference, that, whereas Bhāsa has described the penance as being bearable, in an apt *Arthāntaranyāsa* containing *Upamā*,

“योऽस्याः करः भ्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलरां बहन्त्याः ।
कष्टं वनं क्षीजतसौकुमार्यं
समं कृतानिः कठिनीकरोति ॥”

(*Pratimā*, Act v, sl. 3)

the unbearableness of the same is expressed by Kālidāsa in the form of a *Nidarsanā*,

“इदं किलाध्याजमनोहरं ययु-
स्तपः क्षमं साधयितुं न इच्छति ।
भयं स नीलोत्पलपत्रधारया
समिञ्जिता छेत्तुमुपिर्न्यवसति ॥”

(Sākuntala, Act i, sl. 16)

The herpses also in both the works equally applaud the penance, with the friendly greetings, “अपि तपो वर्धते” (Pratima, p. 75 and Sākuntala, Act i). Besides in the couplet occurring in the same Act of the Pratimānātaka,

“आयुष्क पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।”

(Act v, sl. 11)

Rāma asks Sītā to bid goodbye to the fawns and trees which she had tended as her foster-children, to the Vindhya mountain and creepers, her dearest friends. Among these, the taking leave of the trees as foster-children, is plainly described in the Sākuntala.

“भो भोः सम्निहितदेवतास्तपोवनतरवः !

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वर्षितेऽु वा
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन वा पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेवं याति साकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥”

(Act iv, sl. 8)

while the idea of taking leave of the fawns and creepers is suggested by way of their remembrance during Sākuntalā's departure,

“जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते”.

(Act iv, sl. 13)

“मुञ्चन्दि भस्त्राणि विभ्र वणलदाभो”

(Act iv, sl. 11)

(iii) In the following sentence addressed by Rāma to Sītā in the seventh Act.

“अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपथस्याधस्ताच्छुक्रवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृग-
यूपमासीत्”

(Pratima, p. 167)

Sita is reminded of the want of confidence towards Bharata, displayed by the deer herd. While in the fifth Act of the *Sākuntala*, Dushshanta is reminded of the same incident towards him displayed by the fawn, in an exquisitely different form in the following words of *Sākuntala*.—

“तस्मिन् तु सो मम दीहापह्नो नाम किदभ्युत्तमो उवह्निदो । तुप अयं दाव
पहमं पिबतु सि अणुभम्पिणा उवच्छन्निदो उदण्ण, ण उण दे अवस्मिभादो हत्थ-
इभासं उवगमो । पचा तस्मिं एव मण गहीदे सत्तिके किदो देण पणमो । तदो
इत्थं परिहसिदो सि । सण्वो सगन्धेसु विस्मसदि । दुवे वि एव भारणभा सि ।”

In the above passage the confidence of the deer in the forest dwellers is explicitly expressed in actual words, while in the *Pratimānātaka*, on the other hand, the same idea is suggested by the sense.

In the *Svapnavāsavadatta*.—

(1) The incident of the meeting the ascetics in the hermitage described in the first Act is also found in the first Act of the *Sākuntala*. There, the heroine *Padmāvatī*, being thus addressed by the lady-ascetic,

“पविस जादे ! पविस । तवोवणाणि नाम भदिहिजस्तस सभगेहं ।”

(*Svapna*, p. 5)

replies,

“होदु होदु अये ! विस्तसिदि । इमिणा बहुमाणवभणेण अणुगहिदस्मि ।”

(*Svapna*, p. 6)

The very same idea is conveyed, in a different manner, in the following words of the king satisfied with the hospitality of *Anasūya*,

“भवतु । भवतीनां सूनृवदेव गिरा कृतमतिध्वम् ।”

(*Sākuntala*, Act i.)

Again, consider the words of the Chamberlain advising the servant to desist from causing obstruction to the dwellers of the hermitage

“न सतु न खलुसरणा कार्या । पश्य,

परिहरतु भवान् नृपापवादं

न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोग्यम् ।”

नगरपरिभवान् विमोक्षनुमेते
वन्नमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥”

(Svapna, Act i, sl. 5)

The very same idea is shadowed forth, in the following words addressed by the king to his commander-in-chief, in the *Sākuntala*,

“यथा न सैनिकास्तपोधनं दूरादेव परिहरन्ति, तथा निषेद्ध्याः । पश्य,
शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूल्य इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोभिभवाद् वमन्ति ॥”

(Act ii, sl. 7)

In the former passage the advice to desist from offending the residents of the hermitage is given in view of the respect due to their serenity; while in the latter the same is impelled by the fear of the strength of their penance. This idea too is doubtless implied in the epithet *मनस्विन्*, occurring in the former.

(2) The merry-making words of the female friend towards *Padmāvatī*, during her pastime with the ball, occurring in the second Act of the *Svapnavāsavadatta*,

“पद्मावती — भय्ये ! किं दार्णि मं भोहसिदुं विभ गिज्जाभसि ।

वासवदत्ता — नहि नहि । हळा अभिभं भज सोहदि । अभिदो विभ दे
भज वरमुहं वेक्खामि ।

पद्मावती — भवेहि । मां दार्णि मं भोहस ।” (p. 10)

have reference to the attainment of a bridegroom, while in the *Sākuntala* the same idea occurs in the scene of watering the shrubs by the heroine,

“प्रियंवदा — (सस्मिन्नन्) भनसूय ! जाणासि किं सडन्दळा वणजोसिणि
अदिमेत्तं वेक्खदित्ति ।

भनसूया — णहु विभावेमि । कहेहि ।

प्रियंवदा — जह वणजोसिणी भत्तणो सहित्तेण पाभवेण सङ्गदा, अविणाम
एस्वं अहं वि भत्तणो भणूस्वं वरं लभेअत्ति ।

शकुन्तला — एसो णूणं तुह अत्तणदो मणोरहो ।” (Act i)

(3) The imaginary herbs, *Aviñhitakarana* and *Supatni-mardana* referred to in the third Act have for their counterpart the amulet *Aparijita*, in the seventh Act of the *Sākuntala*.

(4) In the sixth Act, the love of Vatsarāja towards Vāsavadattā is heightened by the incident of the regaining of the *Vipā* (वीणा), which was lost at first, and by obtaining subsequently the picture of Vāsavadattā; while in the sixth Act of the *Sākuntala* the recovery of the lost ring and the subsequent gain of Sakuntalā's picture, both similar in nature to the above said incidents, are introduced to intensify the love of Dushshanta. Further, the feelings of condolence and censure portrayed in respect of the *Vipā* in the *Svapnanātaka* is similarly displayed in regard to the ring in the *Sākuntala*.

Condolence is thus described in the *Svapnanātaka* :—

“श्रुतिस्तुलनिनदे ! कथं नु देव्याः
स्तनयुगले जघनस्थले च मुक्ता ।
विद्वगणशरजोविकीर्णदण्डा
प्रतिभयमभ्युपितास्वरण्यवासम् ॥”

(Act vi, sl. 1)

Its parallel runs thus in the *Sākuntala* :—

“तव मुचरितमङ्गलीय ! नूनं
मतनु ममेव विभास्यते फलेन ।
भरणनखमनोहरानु तस्या-
श्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गलीयु ॥”

(Act vi, sl. 11)

Here the unhappy lot of the ring is explicitly described in actual words, and beautified by an *Upamā*; while that of the *Vipā*, in the *Svapnanātaka*, is with greater effect suggested. Censure is thus conveyed in the *Svapnanātaka* :—

“राजा — अस्मिन्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि
श्रीणीसमुद्गहनपार्श्वनिपीडितानि
स्वेदस्नानान्तरमुखान्युपगूहितानि ।

वदिम मां च विरहे परिदेवितानि
वायान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥”

(Act vi, sl. 2)

The same feeling is thus depicted in the *Sākuntala* :—

“कथमु तं वन्दुरकोमलहृदि
करं विहायासि निमग्नमग्भसि ।

अथवा

अचेतनं माम गुणं न लक्षये-
न्मदेव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥”

(Act vi, sl. 13)

Here in the above verse the speaker is beside himself with love in the first half but wakes up in the second half; while the difference in the portrayal of the censure expressed in respect of *Ghoshavati* (घोषवती) is that the unconsciousness is kept up to the end.

Although the incident of the curse of *Durvāsa* and the happy reunion of the lovers at the door of *Mārtica*, found in the *Sākuntala*, follow the *Avimārika* where the curse of *Chandahbārgava* and the meeting again of the lovers at the door of *Nārada* are described, and in the same manner, traces of the imitation of ideas contained in the *Ahhishekaustaka* and *Bālacharita* also exist in the **Sākuntala*; nevertheless, from the fact that the *Sākuntala* is mostly embellished only with the ideas contained in the *Svapna* and *Pratimā Nātakas*, it is certain that the mind of *Kālidāsa* must have been strongly attracted by the poetic excellences of these two works. Again, their ideas have been adopted by *Kālidāsa* not only in his dramatic composition, but also in his lyric and epic poems. For the sense contained in the following couplet occurring in the *Svapnanātika*,

“कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चकारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।”

(Act i, sl. 4)

* Vide pp. XXXVII & XXXVIII of the introduction of the *Svapnanātika*.

is extracted, in the following words of the *Meghadūta* :—

“कर्यात्सन्तं मुलमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गण्डव्युपरि च गतिश्चकनेमिकमेव ।”

(*Uttara-Magha* sl. 46.)

In the seventh Act of the *Pratimānātaka*, Rāma says to Sītā, knowing already that Bharata is coming to receive him,

“रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पचनाकभूतः ।”

(*Pratima*, Act vii, sl. 4)

The very same idea occurs, with slight difference, in the same context, in the *Raghuvamśa* :—

“विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्
यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
तद्वे हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः सत्सन्धः ॥”

(*Raghu*. 13. 64)

The narration of Rāma's great great grandfather, great grandfather, grandfather and father—Dilīpa, Raghu, Aja and Dasaratha found in the *Pratimānātaka* is mentioned in the same order in the *Raghuvamśa*, and not in the order of the *Rāmāyana*. Thus, many other instances of the influence of Bhāsa are observable in the poems of Kālidāsa. Hence, it is clear that Kālidāsa has the same high regard for Bhāsa, as he has for Vālmīki and Vyāsa; for he depends, for his poetical excellence, as much upon Bhāsa, as upon Vālmīki and Vyāsa.

The imitation of Vālmīki is seen in the *Sākuntala* :—

“शश्वमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥”

(*Sākuntala*, Act iii, sl. 4)

Compare, side by side with this, the original in the *Rāmāyana* :—

“मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारसुखशीतलाः ।
शश्वमञ्जलिभिः पातुं पाताः केतकिगाग्निनः ॥”

(*Rāmāyana*, 4. 28)

Here, the wind's being worthy of being heat enjoyed, is described in general forms in अत्रलिनिः पातु शक्यम्; while the same is expressed in the previous verse in the particular form of the winds being fit to be incessantly embraced. The extraction of the very words themselves is plain.

The imitation of the ideas of Vyāsa is seen in the following passage in the Kumārasambhava, when the Saptarishis praise Siva:—

“या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष! तव निष्पातसम्भवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(Kumāra, 6-21)

The original of the above verse is found in the Mahābhārata, where Vidura praises Sṛī Kṛishna:—

“या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष! स्वहृत्प्रेतसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(Udyoga, 91-80)

That almost everything contained in the above is embodied in the previous verse is plain.

There is a tradition that a certain Dingnāgāchārya, a contemporary of Kālidāsa, used to find fault with the writings of Kālidāsa, to which, while commenting on the line in the Meghadūta,

“दिङ्नागाचार्यं पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्”

(पूर्व. अ. 14)

Mallinātha refers thus,

“दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्वासपूर्वकाणि
दृष्टानि परिहरन्”.

While Dakṣiṇāpārta * commenting on the above line of Kālidāsa thus,

“दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धान् अन्यत्रोक्तोऽयमर्थ इति
स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयति ।”

* Vide note on P. 9 of the Sanskrit introduction.

refers to the adaptation of the thoughts of others as the reason for such fault-finding. This adaptation of the thoughts of others must only be the imitation of the ideas of Bhāsa and others above pointed out. Nevertheless, though blamed by Dingnāga for this reason, yet on account of the fact that Kālidāsa has combined in his poetical compositions, to an extraordinary degree, the sweetness of verse, an intensity of poetic merit characteristic of archaic poetical writings and the qualities which furnish supreme relief to men of critical faculty, his works were appreciated beyond measure by Nichula and other poets, and also by all lovers of Sanskrit. It was due to this that Dingnāga's fault-finding attitude towards Kālidāsa has very little effect. In fact, Vāluṅki, Vyāsa and Bhāsa who are archaic poets deserve to be imitated on the ground that they were pioneers of ancient poetical thought. Thus we find that Aśvaghoṣa, a poet who is said to have flourished in the first century B. C. has transformed the verse of Bhāsa,

“काष्ठदग्निर्जायते मध्यमानाद्
भूमिस्तोयं सन्वमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्वसाध्यं नराणां
मार्गस्थः सर्वयथाः कलन्ति ॥”

(Pratijñā 1-18)

into the following verse in the 13th Sarga of his *Buddhacharita*,

• “काष्ठं हि ममन् लभते हुताशनं
भूमिं सनन् विन्दति चापि तोयम् ।
निर्वन्धिनः किञ्चन नास्त्वसाध्यं
न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वम् ॥”

Of these, the first could never fail to strike the scholar as the original, from its easy graceful flow: and the other, as the borrowed one, being otherwise. Hence an imitation of their writing was only held in esteem by Kālidāsa, Nichula and others. In truth, Dingnāga's attitude towards Kālidāsa was due only to his fault-finding propensity.

* This shloka was made known to me by my friend Samakavimuri Mr. K. C. Rajagopalacharyar of Mysore, after the Sanskrit Introduction was printed.

The archaic elegance of the writings of the Rishis, found in the poetical compositions of Bhāsa, has been referred to by me as entitling him to be placed on a level with the Rishis, in my introduction (p. xxix) of the Svapnavāsavadatta. Now, we infer that there must have been a tradition of old describing him as a Muni. For Jonarāja (15th century A. D.), a commentator of the Prithvirājacharita written by Jayānaka in the 12th century A. D. styles Bhāsa as a Muni, while commenting on the following verse.*

“सत्काम्यसंहारविधौ खलानां
दीप्तानि वह्नेरपि मानसानि ।
भासस्य काव्यं खलु विष्णुधर्माद् (†)
सोऽध्वाननाद् पारतन्त्र्यमुच ॥”

(Prithvirājacharita i. 3)

The commentary on the above verse runs thus —

“सतं काव्यं, तद्विषये संहारविधौ दाहे दोषारोपणेऽग्नेरपि सत्काम्याद् दुर्जनानां
विजानि दीप्ताम्बुजानि भवन्ति । अत्र साधनमाह — सोऽग्निरपि भासमुनेः काव्यं
विष्णुधर्माद् मुक्ताद् स्वकवान् मादहदित्यर्थः । पारतन्त्र्यद्वयमा । अग्निर्हि वसवन्तरवान्
पारतं दग्धुमशफो मुक्तामुच्यते । भासव्यासयोः काव्यविषये शर्धौ कुर्वतोः सर्वोत्कर्ष-
वर्तित्वेन परीक्षकान्तराभावाद् परीक्षार्थमग्निमध्ये तयोर्द्वयोः काव्यद्वयं क्षिप्तम् । तयो-
र्मेषादग्निर्विष्णुधर्मात्मादहदिति प्रतिदिः† । खलैस्तु प्राप्तं सत्काम्यं दग्धत इत्यग्नेः सत्का-
माद् खलानां दाहकाव्यमित्यर्थः ।”

Although the epithet Rishi is applicable chiefly to seers of Vedic hymns, yet on account of the fact that the term has largely come to be used in course of time to those to whom only the epithet Muni would be actually applicable, the epithets Muni and Rishi could very well be treated as being quite synonymous. In any way, having this in view that people submit to any invasion in the field of the usage of words made by a Muni in the same way as in the case of a Rishi,

* This, I have learnt from my friend Mr. T. M. Trigaihi, M. A. of Bombay, who also favoured me with an extract of the verse and commentary on it, taken from a manuscript of the work existing in the Deccan College Library, Poona.

† See note on page 10 of the Sanskrit introduction.

without making a difference between the two, we have used the terms here as being identical in meaning.

In connection with Bhāsa being regarded as a Rishi, it may be said that it is quite proper that usages which depart from the operation of the rules of Pāṇini are largely found in Bhāsa, as in the writings of other Rishis; and his works are highly approved of by such close followers of Pāṇini as Kālidāsa, Bhaṭṭa Bāṇa and others with the same regard that they have for the writings of other Rishis. The dry word-reasoning, reconciling certain of such usages to the precepts of Pāṇini, referred to in the introduction (p. xliii) of the *Svapna-nāṭaka* is merely an imitation of the twisted and strained interpretation of the modern grammarians. Neither does such reasoning appeal to lovers of Sanskrit, nor, on the other hand, do such usages cease to be deprived of their peculiarity and become common usages. In fact, numerous archaisms* are still found in Bhāsa's compositions, which are beyond the range of such plausible justifications as the above, and which cannot be explained away as mistakes of the scribes. Hence, it is not incompatible that Bhāsa with his status as a Rishi, should be a forerunner in the field of *Drīyakāvya*, in as much as Vālmiki and Vyāsa are in the field of *Sravyakāvya*. For this reason, the appropriateness of the imitation of Bhāsa by Kālidāsa who followed him should be regarded as being well established, in the same manner as the appropriateness of the imitation of the writings of Vālmiki and Vyāsa by Bhāsa who came after them.

Further, *Rūpakas*, as they exhibit before us events which occurred away from us, are styled as *Drīya* (visible) compositions. The impression thus created by the exhibition is the *Rasa* which highly captivates the mind. It is that which learned men most desire. It is on this ground that a combination of only such materials, as conduce to the creation of the *Rasa*, deserves to be introduced into the *Rūpakas*. This is effected by depicting without any effort before the minds of the observers, the materials taken up without divesting them of their natural colour. Therefore it is that such of them as could be depicted only in an artificial colour should be discarded by poets, and the highest natural beauty of the materials

3. Comparison of Bhāsa and Kālidāsa.

* Vide appendix I.

should be depicted. The exquisiteness of their innate qualities should not be veiled over by incoherent rhetorical arrangement. On the other hand, it might be embellished in some places, when desirable, by appropriate figures of speech introduced with graceful ease. This method has been cleverly adopted by Bhāsa, while to some extent by Kālidāsa. The utterances of Bhāsa are mostly quite elegant but not rhetorically polished, while those of Kālidāsa shine by rhetorical gloss. The figures of speech that have been used by Bhāsa are only *Upamā* (उपमा), *Dṛṣṭānta* (दृष्टान्त) *Arthāntaranyāsa* (अर्थान्तरन्यास) and others of the kind, which are employed in common parlance by all, and are easily understandable; and these too are drawn without effort, and only in small numbers here and there; while on the other hand, they are introduced by Kālidāsa with effort in many places. This will be readily perceived by a cursory glance of the Kāvya of the two writers and as such, is not exemplified here.

Farther, all the ideas pertaining to a dramatic composition should be impressed on the observers with a natural vividness by the elegance of the mental soliloquy and of the conversations of the *dramatis personæ*. As the sense of the ideas conveyed should express the practice of the world at large, similarly the language in which the sense is couched should conform to the trend of daily occurrences. As the language adopted in conversations by the people is in the form of prose, it follows that prose is the natural form of dramatic language; while the verse form is not natural, as it is circumscribed by the rules of prosody. No doubt the introduction, here and there, of a few poetical pieces, as good as prose, and better adapted to convey the meaning, enhances the gracefulness of composition; and for this reason, poets might very well introduce, in proper places, verses of the kind above described. Further, sometimes the exquisite metrical form even makes up for what is wanting, in words and sense; prose on the other hand, has to be imparted an elegance by the excellence of the graceful arrangement of choice words and ideas; hence it is that prose composition is considered to be more difficult. Thus in the Kāvya-lankāra, while commenting on the Śūtra,

“काव्यं गद्यं पद्यं च”

(1-1-21)

Vāmana says :—

“गद्यस्य पूर्व निर्देशो दुर्लभविषयादेन दुर्बलत्वात्”

and cites as authority for his position the saying of a learned writer which had acquired a reputation during his time,

“गद्यं कवीनां निकटं वदन्ति ।”

Hence it follows that, in Nāṭaka-prose is the chief factor, while verse is not so important. When prose attains elegance in words and sense, then does the Rūpaka serve its end. For this reason, Bhāsa mostly employs in his writings short bits of prose highly charming in sense and expression; and the poetical pieces he uses, are similar in form to the prose ones, and they are employed occasionally. Therefore it is that he constructs sometimes Acts in his Nāṭakas with not a line of verse, for example, the 2nd and 3rd Acts of Svapna-nāṭaka and the 2nd Act of the Chārudatta. The *Rasa* conveyed is exhibited with a completeness which is merely due to the weaving of the prose pieces expressing the *Rasa*. If the Pañcharātra contains a larger portion of verse, it is in point of lucidity not dissimilar to prose. Although Kālidāsa has followed Bhāsa in his Sākuntala in all ways, yet he has not been able to impress on his prose, the stamp of exquisiteness that marks the prose of Bhāsa.

The reason for this is not far to seek. Certainly in Bhāsa's time, the Sanskrit language, like other spoken languages of the time, had so wide a range in the varied transactions of daily life, that the poets of the time commanded a wealth of words elegant and well-suited to graphically depict their ideas. The true and essential nature of things revealed itself to the poets of the time. Hence was Bhāsa able to compose without any effort short easy prose pieces enriched with lofty ideas. During Kālidāsa's time, on the other hand, Sanskrit had so far strayed away from the path of spoken languages, that words similar to those above described had to be sought after, and the poets were unable to form original ideas as they generally followed the ideas of others. It is on this account that in Kālidāsa's time new Kāvya's were considered neither good nor viewed with favor and regard. This fact can be inferred from the following passages of the Mālavikāgnimitra :—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं
नचापि काव्यं नवमित्यवयम् ।”

“वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृियायां कथं बहुमानः”

From the following words of Bhāmaha,

“मुख्यस्तावद्यं न्यायो यत् स्वशक्त्या प्रवर्तते ।

अन्ये सारस्वता नाम सत्यमप्येकानुवादिनः ॥”

it will be seen that even in Bhāmaha's time, the poets used to depend on other writers, not to speak of later times. It is therefore clear why the beauty of the conversational prose which shines in Bhāsa's writings is not found in the Śākuntala. But the renowned poet Kālidāsa, ambitious of winning reputation as an author of good poetical compositions, at a time when new good poetical works were deplorably scarce, followed with great effort the old track left by the archaic writers Vālmiki, Vyāsa and Bhāsa, and, being a genius gifted with bright conceptions, began to write new poetical works (Kāvya) embellished with a wealth of vivid images and excellence, well worth imitation by all succeeding poets, and at the same time governed himself by the rules of Pāpini and Bhāmaha. The sweetness of verse which obtains in the Raghuvamśa and other kindred Kāvya is enshrined also in the Śākuntala in a similar or even a greater degree, while a natural grace of diction and exquisiteness of ideas pre-eminently prevails in all his slokas to a degree, which is not far short of that of the compositions of the archaic writers.

It must not be argued on account of the prevalence of this naturalness of grace, that Kālidāsa succeeded

Meeting the contention
that Kālidāsa lived not long
after Bhāsa.

Bhāsa only within a short interval of time,
for it stands to reason that, although Kālidāsa
came into existence centuries after Bhāsa,

yet impelled by a desire to imitate the writings of ancient authors, he was able to infuse into his writings an archaic poetic flavor, not quite distinguishable from that of the ancient writings. If it is not now impossible even for a poet of the modern times, bent on imitating ancient writings, to instil into his productions an archaic flavor, it should much less be impossible to Kālidāsa who has overtopped the entire community of succeeding poets by his marvellous poetic genius.

* Vide note on p. 13 of the Sanskrit introduction.

Nor from the fact that there is a close similarity between the Prakrit of Kālidāsa and that of Bhāsa, can it be inferred that the interval between the age of Bhāsa and that of Kālidāsa should measure only a brief space of time. As already mentioned, when Sanskrit left the conversational arena, Prakrit which followed on the heels of Sanskrit shared the same fate, and as such, the Prakrit at the time of Kālidāsa had necessarily to conform itself to the Prakrit of Bhāsa's time, for Prakrit being no longer a spoken dialect, could undergo no change. Since Kālidāsa had of necessity to use Prakrit in his dramas, and as no change had taken place in that dialect, his Prakrit must necessarily be similar in character to that of the ancient Nātakas; and even to this day, in writing new Nātakas, poets still successfully follow the customary practice of using the Prakrit of the kind above described. Thus, as the observance of a resemblance between the Prakrit used in a modern dramatisation and the Prakrit of Kālidāsa, could never go to establish that its writer should have lived closely after Kālidāsa, in the same way, the observance in Kālidāsa's Nātakas of the Prakrit similar to that found in Bhāsa, could not justify the inference that Kālidāsa should have come into existence within a short interval of time after Bhāsa.*

* Accepting the priority of Bhāsa to Chanakya, Mahamahopadhyaya Mr. Haraprasada Sastri M. A., C. S. R. of Calcutta, thus explains the modern look of the Prakrit of Bhāsa in a letter of his addressed to me:—"The king of Aryavarta between the mountains Himachal and Vindhya and between the two seas mentioned in the Bharatavakyas is, I believe, one of the Nandas. Perhaps you will remember that some three years ago I wrote a paper on the origin of "Indian Drama" in the Journal of our Society, throwing out a suggestion that the Bharatavakyas published in the Kavyamala Series was perhaps composed in the 2nd century B. C. because the Parthians are there called Parthivas and not Pallavas as in Manu and other later works.

I find that Bhāsa disregards altogether the rules of dramaturgy laid down in that work. I also pointed out in that paper that, before the compilation of that work there were several schools of dramaturgy, and Bhāsa perhaps belonged to one of the older schools of dramaturgy and therefore he was not aware of the rules laid down in the Nāṭyaśāstra.

I have got a curious confirmation of the existence of the dramaturgy in ancient India in the fact that Kautilya has classed Kusilavas or actors with the Sudras. Nāṭyaśāstra says that the original Kusilavas were all Brahmins or better still of divine origin, but they degenerated into Sudras and therefore they were forced to become Sudras. So their Sudrahood is later than the origin of the drama. As in Chanakya's time they were classed to be Sudras, we are to infer that at that time drama was an old, old institution.

There is one strong point in favour of a later date for Bhāsa and that is his Prakrit. It is not so old as 4th or 5th century B. C. but any one who has studied the dramatic

Further, as language adapts itself to the course of conversational thought, its vocabulary also undergoes a

3. Sanskrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa.

consequent change. When it ceases to be spoken, the forms of words in the language are no longer affected or changed. But it

might be asked how it is assumed that Sanskrit ceased to be a spoken language in Kālidāsa's time, as also Prakrit. In this connection it may be premised that language has three gradual stages:—the first is that in which it is freely employed in conversation from infancy; the second stage is attained when it is written as well as spoken; and the third is reached when it ceases to be a spoken language, but is merely employed in writings. The utility of grammar is twofold: one is to easily explain the forms and derivations of words current in the language; and the other is to keep them from undergoing modifications in form due to carelessness, ignorance or incapacity, as well as to prevent the entry of new words into the language. The second may be included in the first: for such changes in form and the new words that may be introduced, not falling within the scope of its rules, grammar, by ignoring them, reveals their inacceptability, while it explains the established words. In the first two stages of the growth of a language, when the current of discourse in daily life flows unimpeded, the works on grammar prevalent at the time, can neither arrest the mutation of forms taking place in words nor prevent the introduction of new words; for, as grammar is merely confined to the explanation of words which have at the time become established in the various walks of life, it could not become applicable to words which may subsequently become established in the current speech of the times posterior to its appearance. For this reason, new grammatical works adapting themselves to the course of speech of the times are then and there composed. It therefore follows that no grammar attains a final stage so long as the language to which it pertains has not emerged from the second stage. The language, which has not departed from the current of conversational thought cannot become defined or settled in its form owing to the possibility of the subsequent formal modification and the intro-

Prakrit carefully knows fully well that the copyists always changed the Prakrite of their authors into the Prakrite current in their own time. And that is why Bhāṣa's Prakrit has a modern look. But there is one word which is never used by later poets but which is found only in old Pāli works which shows its antiquity and that word is 'Ama' for 'Yes'.

duction of new words. But when a language ceases to be spoken i.e., when the causes of formal modifications and the influx of fresh words cease to operate, necessarily it has reached its final and settled stage. It should therefore be understood that the grammar of a language, that has attained its final stage, is also settled and fixed; and the grammar which is applicable to a language, which has not reached that final stage, remains still undeveloped. Thus in a series of successive grammatical productions, that treatise, after the appearance of which, the language to which it relates, ceases to be spoken but is merely employed in literary compositions, can be deemed as completely developed: for, on the decline of the current of speech, which is the cause for the development, there is no scope for entertaining any apprehension as to any future change occurring in the forms of words. As a matter of fact, such a grammar has to be viewed in the way in which settled mandatory precepts are usually viewed. This is the fact.

The author of the Mahābhāṣya evidently considers the "Pāṇiniya Vyākaraṇa" as a settled grammar of the Sanskrit language; for he regards only the words recognised by it as pure and acceptable, and all others as unacceptable, and

At the time of the Mahābhāṣya Sanskrit had ceased to be a spoken language.

enjoins the use of those pure words as meritorious and denounces the use of other words as sacrilegious; and these directions have been scrupulously and reverently followed by all men. If he were to consider it otherwise (that the Sanskrit had not then ceased to be a spoken language), he would not have made a sweeping and general pronouncement of unworthiness with respect to words not recognised by Pāṇini, for such a pronouncement would amount to the statement that even all the formal changes that must necessarily be brought in by the strong course of current speech in the language are unworthy, and would amount in effect only to this instruction, that the speakers of the language should so withstand the irresistible course of speech, that it might not give rise to any such mutation of forms, or even if such changes take place, they should not be allowed to enter into the language. And this would be quite inconsistent with the views of such revered personages who naturally wish for the growth of the language. Even if desired, the people could not fight against

discourse when it remains unimpeded. Therefore it must thus be assumed:—That the author of the Mahābhāṣya found that, in his time, the Sanskrit language was mostly gone out of the current of ordinary speech, owing to the prevalence in the country of several other languages in different stages of development. With no expectation regarding the growth of the language in later times, and fearing that it would gradually fade away in course of time, he conceived the idea of so protecting the language, that it might on no account leave even the stage of being employed in written compositions. Considering that, when the people at large should, with the help of this Vyākaraṇa, gain a grounding in the language from the Sanskrit works current at the time, and when they should happen to write new works, the Sanskrit language would safely hold fast to the stage of being embodied in written compositions, the author of the Mahābhāṣya, with the desire of instilling into the minds of the readers a respect for the grasp and use of sound words, attributed merit to them on the authority of valuable texts. The people also following the said advice entertain to the present day that profound regard, which is commonly paid to the precepts of the vedic texts, towards Pāṇini's precepts which are characterised by a gravity due to their furnishing immense help in explaining words which form the groundwork in the building up of all Sanskrit compositions. So far is therefore plain, that even during the age of the author of the Mahābhāṣya, Sanskrit had ceased to be a spoken language, not to speak of the time of Kālidāsa.

The question how Prakrit ceased to be employed in conversational speech has now to be answered. It can be urged that, when Sanskrit ceased to be a spoken language, Prakrit which was developing side by side with it, also shared a similar fate. How Prakrit came to develop itself side by side with the Sanskrit language, may now be enquired. In this connection, the sequence of the origin of Sanskrit and of Prakrit may be considered. Although there is a school of thought which has gained favour with orthodox scholars, that Sanskrit must be regarded as eternal (having no origin) on account of the fact that Sanskrit words are embodied in the Vedas which are eternal, still, if it is to be inferred that, in virtue of its being a language not different from the other languages, it should also have sprung up with an origin and gradually developed, then there is a royal road leading to the inference.

6. Prakrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa.

In ancient times, there was some unknown language current among the people, which they employed for

The origin of Sanskrit.

the purpose of communicating their ideas among themselves, in respect of their sheer

physical requirements. In the gradual development of the conversational faculty of the people, it began to spread, and whenever the intelligent among the people began to discover, by their own efforts, new things, one after another, both spiritual and material, capable of being enjoyed or discarded, and also to found new schools of thought, and when they evinced a desire to make their fellowmen and those who would be born after them, acquainted with the results of their labour and the means of discovering such objects and developing their form, quality and utility, then in the same language they began to compose works on these subjects. Thus by a series of successive generations of men gifted with intelligence, a series of discoveries of novel objects and consequently a series of successive new works treating of the attainment of the said objects, began to come into existence and gradually became wide-spread. While the state of composition stood thus, a multiplicity of refinements had entered into the language, which would never have been the case, if the language had remained merely a spoken tongue. In the written compositions again no pains were spared to convey the maximum of thought in the minimum of words, to avoid their repetition, to choose appropriate and happy words and to arrange them gracefully. As new thoughts were successively born of the more intelligent heads, new words too came in thousands into the language. Elegant styles of exposition also adorned the language. Thus blending together the literary compositions and the oral speech, each of which helped the development of the other, a certain branch of the original tongue gradually attained the highest refinement in all the words, which branch was the one embraced by the intelligent community above spoken of, their descendants and those that looked up to them for guidance and direction. And this, I think, is called 'Sanskrita', (the refined), from the refinements secured to it by the steadily continued efforts of generations of intelligent heads. Of the generality of the people of those days, each of them as were poor in intellect or did not take care to be guided by the more intellectual of them, carried on their discourses in the original language itself, in which there began to spring up many new words which are the natural outcome of the spread of their discourses in daily life, and many excellences due to

the acquaintance with the Samskrita-speaking people; and these developed by gradual degrees. Thus from the original root language, some non-Sanskrit branches also sprang up. The Sanskrit, on account of the sterling nature of the refinement it had undergone, and on account of the settled nature of the written works studied by those desirous of cultivating its knowledge, came to be spoken in the different countries without any change in its form. The other branch languages, not being favoured by the two facts above mentioned, came to be spoken in different forms in different countries, and to derive their ideas from Sanskrit itself. Hence Sanskrit was viewed as a model by other non-Sanskrit languages in all manner of ways—in respect of words and in respect of sense, and came to be regarded as the nourisher of the said languages; and by virtue of this characteristic, it over deserves to be styled as the "Mother" of the said languages. Thus must have been the probable branching of the original root language.

Another kind of a language was prevalent which must necessarily have come into existence during the

The origin of Prakrit.

times when Sanskrit was wielding undisputed sway in the field of speech. Sanskrit was spoken well by men, well educated in it, and with some slight difference by those who were less educated in it, but never well by men who were not taught in it. Women also mostly by their want of training in the language were not able to pronounce the Sanskrit words in the proper manner, as also children. Hence in the tongue of the illiterate, Sanskrit came to be pronounced in a slightly or largely modified form according to the difference of their relative want of capacity. This modified or rather mutilated form of Sanskrit is called Prakrit on account of its being derived from Sanskrit, its 'Prakriti' or origin. This Prakrit which was spoken by the uneducated men and women of all castes, on account of the contact with the discourses carried on by the educated people of the four castes, did not undergo very great modifications, and as such, is the best of its kind. That which was spoken by men and women outside the pale of the four castes who were not moving with educated classes, was much more corrupted on account of their little acquaintance with the educated, and greater acquaintance with those who were speaking the best kind of Prakrit referred to above, and on account of the contact with those who were speaking non-Sanskrit off-shoots of the original

root language mentioned above. For this reason, this Prakrit is not pure. This again became probably sub-divided into several branches on account of the differences in proportion of the changes undergone to a large extent when compared with the Prakrit in the purest form, and on account of their being derived from Prakrit, their origin. These are explained in the grammatical works on Prakrit *. Thus with the spread of Sanskrit as a spoken language, it must necessarily be taken that Prakrit also developed, side by side with it, in the field of speech, adapting itself to Sanskrit so closely as if it were the shadow of the other. Such being the case, it should be understood, that when the current of discourse in the Sanskrit language declined, the current of discourse in the Prakrit also declined; and following the fate which overtook the original Sanskrit, its shadow Prakrit also departed from the field of spoken languages. When the Sanskrit-speaking people evinced a desire to entertain themselves with the art of dramatic performances, they began to construct dramatical compositions suited to their tastes. As the language of the actors in the Rûpakas had naturally to conform itself to that in daily life, that Prakrit which was commonly employed by women and others in their respective discourses in life, came to be used by them in the Rûpakas as well. As to the fact that people diverted themselves with enjoying dramatic performances during the times when Sanskrit was the spoken language, no doubt need be entertained; for, from the two Sûtras of Pāṇini,

“पाराशर्यशिल्पालिख्यां मिथुनदसूत्रयोः” (4-3-110),

“कर्मन्दकुशाभादिभिः” (4-3-111)

which refer to the scientific treatises on the art of acting, it is plain that the art of acting treated of should necessarily have been in existence much earlier. This period when the art of acting was in vogue prior to Pāṇini must be beyond doubt that during which the Sanskrit language was a spoken one.

The language employed in the edicts of Asoka or Pāli might well be one of the non-Sanskrit off-shoots of

The language of Asoka's times.

the original root language aforesaid. The language was in ancient times spoken by a

* See note on page 18 of the Sanskrit introduction.

number of people, and when the majority of them embraced the Buddhist religion, it was adopted in the Buddhistic literature. When some of the Sanskrit-speaking and Prakrit-speaking people professed Buddhism and intermingled with those who had already been Buddhists, then an irregular admixture of Sanskrit and Prakrit with the said language took place. Further the speakers of the said language began to introduce deliberately into it an admixture of Sanskrit on account of its capacity to impart a peculiar grace to the language, just as it is done in Telugu, Malayalam and other Vernaculars. Therefore, it is but proper that it should consist of a large proportion of Sanskrit and possess a similarity to Prakrit: and neither is it Prakrit itself, nor Prakrit in its earlier form, nor Prakrit in its later stage, but quite a different dialect from Prakrit. Only on account of its resemblance to Prakrit could the term Prakrit be applied to it. Be it as it may, whether it was spoken by the people in Asoka's times or whether it was employed merely in the Buddhistic writings, certainly it commanded a high respect at the hands of the Buddhists of the time. It might also well be that, even during the time following that of Asoka, the said language was, by some Buddhist poet either attracted by a love of the language or out of mere curiosity, fancifully employed along with Sanskrit in some dramatic compositions of his own. In any way in the Rûpakas written by poets who kept abreast of the current of the Sanskrit tongue in speech and writing, only that Prakrit which is counterpart of Sanskrit as already explained, should have been employed along with Sanskrit. It should not here be forgotten that the same method was, as already *stated, followed by poets who lived at the time of the decline of Sanskrit, as a spoken language.

† Some people may surmise that at the time of Kālidāsa Sanskrit had ceased to be a spoken tongue; but Prakrit had stepped in as the

* Vide, 4 "The similarity of Prakrit in Bhāsa and Kālidāsa".

† The original Sanskrit of this paragraph is given below, which was written only after the Sanskrit introduction was printed.

अथ संस्कृतव्यवहारप्रवाहेऽस्तमितेऽपि प्राकृतव्यवहारप्रवाहः कालिदासकालेऽनुवर्तमान
 एवासीत्, तादात्मिकव्यवहारस्वभावानुगुणमेव च श्रीप्रवर्तनां प्राकृतं कालिदासेन स्वग्रन्थे प्रयु-
 क्तमित्युच्येत । तर्हि तादात्मिकव्यवहारस्वभावानुरोहिता तेन राजप्रवृत्तीनामपि विषये प्राकृतमेव
 कृतम् श्रीप्रवर्तनव्यवहाराप्रवृत्तिव्यवहारं प्राकृतस्यैव तदानीं श्रीपुंसभाषणभाषा-

spoken dialect, and that Kālidāsa, wishing to make his characters speak in conformity to the form of discourse then prevalent, used this spoken Prakrit as the Prakrit of the female and similar characters. If it were so, he should have, Prakrit being the only spoken tongue, made kings and similar characters also speak in some Prakrit different from that of the female and similar characters, and not in Sanskrit. But to suppose that he should have adopted the form of speech then prevalent only in the case of female characters, is irrelevant. Thus, that Kālidāsa has followed the settled practice with regard to the form of speech of the various characters, both male and female, is due to his desire to tread the path well trodden by ancient poets, and not to any attempt to make each of his characters speak severally the same tongue spoken in the world in Kālidāsa's time.

It has now to be considered whether the archaic (आर्ष) words of Bhāsa referred to above,* were used by him (i) before Pāṇini's time or (ii) during the time of Pāṇini himself, or (iii) after Pāṇini's grammar came into existence and before it gained any publicity, or lastly (iv) after the grammar had gained publicity. The fourth of these positions cannot stand in any case, for this reason that a poet would not dare to employ words which are opposed to the precepts of Pāṇini, when they are known to be Apasabdas (अपसब्दाः); since Kāvya, being the embodiment of words, would become, if they contain Apasabdas, as repulsive as a body afflicted by leprosy; and when such incorrect words are heedlessly used in written compositions, they would never commend themselves to enlightened scholars. If they do not win the favour of enlightened scholars, how could the public cherish any liking for them, and still more, how could the poet attain any reputation when it depends on popular opinion? On the contrary, he would be treated with derision by the public, and, if he is a believer in the Śāstra which

त्वान् । स्त्रीप्रवृत्तिषु परं कवेर्भाषाव्यवहारस्वभावानुसरणं, राजादिषु नेति त्वस्यन्तमसमञ्जसम् । तस्मादुभयेष्वपि पात्रेषु भाषाविशेषव्यवस्थाप्रवर्तनं कालिदासस्य पुरातनमहाकविसमुदाचारगतानुगतिकताकृतमेव केवलं, न तु स्वकालिकलोकव्यवहारस्वभावानुसारकृतमित्यवश्यम् ।

* Vide Page xii, "Bhasa, a Bibli."

pronounces sin on the authors of incorrect expressions, he would also incur that odium. In the case of Ibhāsa, on the other hand, his Nātakas, though replete with such usages, have been highly extolled even by such votaries of Pāṇini as Kālidāsa, and his fame again has reached its farthest limit.

The third of these above positions cannot stand either. When could that period be when Pāṇini's Anusāsana had not gained publicity? It could not be the first century before Christ, for the Mahābhāṣya had then come into existence, and as such, Pāṇini's grammar together with the Mahābhāṣya must have been at its zenith of reputation: and further we are going to prove that it had a wide currency in the 2nd century B. C. also. Nor could it be the second century B. C. when the Mahābhāṣya, according to some inquirers into ancient history, was composed. For, that Pāṇini's grammar was popular even then, is evident from the words of Bhartṛihari (भर्तृहरि), when he says in his Vākyapadiya that the Saṅgraha, a bulky work of Vyādi on Pāṇini's School of Vyākaraṇa, having got obsolete, as the students from ignorance liked to have brief treatises, Patanjali wrote his Mahābhāṣya summarising the substance of the Saṅgraha. If Pāṇini's grammar had not then been prevalent, Bhartṛihari would have attributed its decline to the general dislike.

Bhartṛihari's words run thus:—

“प्रायेण संक्षेपरूपेण विद्यापरिमहान्
सम्प्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपगते ॥ ४८४ ॥
कृतेऽथ पतन्त्रलिप्ता गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥
अलक्ष्यगते गाम्भीर्यादुत्थान इव सौहवात् ।”

(वासवपदी० काण्ड० २)

Of these, the first couplet has been thus commented on by P'anya Rāja:—

“इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे व्याख्युपरचितं ग्रन्थलक्षपरिमाणं संग्रहाभिधानं निबन्धनमस्मिन् । तच्च कालवशात् सुकुमारबुद्धीन् वैयाकरणान् प्राप्यास्तमुपगतम् । तस्मात् ज्ञेयभीष्टत्वात् संक्षेपरूपवस्तुं जनाः । अत एवाख्यो विद्यासु परिग्रहः स्वीकारो येन ते तथा । ततस्तैः संग्रहाप्ययन उपेक्षिते सत्यस्तं यातः संग्रहः ।”

and he also observes, commenting on the last of the above lines, thus:—

“एतेन संग्रहानुसारेण भगवता पञ्चलिना संग्रहसंक्षेपमूलमेव प्रायशो भाष्यमुप-
निबद्धमित्युक्तं वदितव्यम् ।”

It therefore follows that it cannot be the third or even the fourth century B. C., for this reason, that as some period of time has to be fixed to indicate the interval which should reasonably have elapsed for the Sangraha's getting an ascendancy over men's minds, and for its subsequent falling into disfavour, at the least a period of these two centuries should be assigned, and during this period Pāṇini's grammar must necessarily have been in wide circulation. It has therefore to be surmised that the period in question must be the fifth century B. C. The first half at least of this century must denote the time of Kātyāyana, for it stands to reason that the author of the short sūtra-like composition called Vārtika, must necessarily have preceded Vyādi, the author of the extensive treatise. And the grammar of Pāṇini must have been in vogue even then, for the author of the Vārtika expanded Pāṇini's grammar and filled up the portions which Pāṇini had left out on account of oversight or on account of the springing up of new words after the time of Pāṇini, by composing new rules adapted to the discourse of the times, for improving the knowledge of the students of grammar. Thus the period, when Pāṇini's grammar had not gained publicity, may therefore be the second half of the fifth century B. C. or the first half of the sixth century B. C. As this must denote the latest age that could be assigned to Pāṇini, our discussion necessarily leads us to a consideration of the second of the four positions started with. The second position also cannot stand; for, as Pāṇini considers certain words as sound and Bhāṣa certain others sound, if both were contemporaneous, it would be highly inconsistent that such difference of views should exist between them, both of them being close followers of the current tongue. Hence the enquiry leads us to accept the remaining one—the first of the above positions. If these words, which have been accepted as archaic (अर्ध) had got firmly rooted in the discourses in times previous to Pāṇini, then, these, being the ordinary (लौकिक) usages, should have necessarily been brought by Pāṇini under his precepts which conform to the ordinary usages; and that, as a matter of fact, those words have not been treated of by him, lands us in a

dilemma. The way to get out of this difficulty will be furnished by the answer to the question, how it happened that even the archaic usages found in the writings of Vyāsa and others, which were also in use in common parlance without being regarded differently from the ordinary, have also not been treated of by Pāṇini. If it is explained that these usages, being merely confined to the discourses among the Rishis, could not be regarded as ordinary ones, while only words distinguishable from them have been regarded as ordinary ones by Pāṇini, and as such, the archaic usages, neither pertaining to the people nor embodied in vedic utterances, have not been treated of by Pāṇini, then the same would hold good in the present case also. Let us take that, considering these usages as being included in the vedic usages, Pāṇini has certainly brought them within the scope of the precepts pertaining to the vedic usages, as he has used the word *Ārsha* (आर्ष) instead of *Vaidika* (वैदिक) in his *Sūtra*,

“ममुकुक्षी शाकल्यस्येतावनाय” (1-1-16)

thereby indicating that the precepts pertaining to the vedic words are also applicable to *Ārsha* words, and as the author of the *Malabhāṣya* also says,

‡ “छन्दोवदपद्यः कुर्वन्ति”, “छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति,”

that is, Rishis and venerable poets are accustomed to use words like vedic usages, then this would equally apply to solve the previous question also. Hence the first position, i. e., that the archaic usages found in the works of Bhāsa were employed by him only before Pāṇini's times, now holds good. In this connection, it must be conceded that even in times much anterior to Pāṇini, there were dramatic compositions written, read and enacted, for Pāṇini refers to the *Natasūtras* (Histrionic rules) of the Munis, Sāli and Kṛishāsa, thus indicative of the prior existence of the dramatic art itself, in his *Sūtras* :—

“पाराशर्यजित्तालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः” (4-3-110)

“कर्मन्दकृताभादिभिः” (4-3-111)

These *Natasūtras* presuppose the existence of dramatical compositions

to which they are applicable, as the scientific canons of an art could come into existence only after the art itself. As these drammatist compositions have commanded the respect of the Munis, they must have been composed by Munis and must be archaic in their manner. Since such are Bhāsa's Nātakas, they may reasonably be regarded as the dramatic compositions referred to.

If the age of Bhāsa be fixed at the fifth or the sixth century

8. The popularity of the epic of Rāma in the 4th century B. C.

B. C., then it would be inconsistent that he should have written the Abhisheka and Pratimā Nātakas on the materials pertaining to Sri Rāma's life, as the epic describing Rāma's

life and doings (or the Rāmāyana) has not been dated before the second century B. C. This is not so, for it has not been conclusively established that the Rāmāyana was not written before the second century B. C. Further, from the fact that Chanakya whose age has been fixed as the fourth century B. C. refers as authority to the story of Rāma, it must have been largely in vogue even before the fourth century B. C. The said reference occurs in the Artha-Sāstra of Kautilya, in discussing the fate of former princes who had not curbed their senses:—

“मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन् (विननाश)

दुर्वीचनश्च राज्यादंशम् ।” (कैटि० १.५.३)

Here it is described that Rāvana, was killed for not having restored another's wife, and Duryodhana, for not having made over a portion of the kingdom. By the destruction of Rāvapa, the epic of Rāma, and by the destruction of Duryodhana, the epic of Yudhishtira are referred to in the above; and these two epics are undoubtedly the Rāmāyana and the Mahābhārata. The two works, as they are referred to as authorities by Chanakya, could not possibly have been written at his own time or even a little earlier, but must necessarily have been composed some seven or eight centuries before him. As the matter stands thus, there is no reason to doubt the popularity of the Rāmāyana at the time of Bhāsa. As a matter of fact, however, by the sequence of the description of the incidents about Rāvapa and Duryodhana, Chanakya has referred to the established opinion of the people at his time, that Rāmāyana is the earlier of the two and

as such, it is reasonable that the Rāmāyana must necessarily have come into existence even before the Mahābhārata. The narration of the story of the Rāmāyana, the reference in many places to Hanuman and others contained therein, and the description of Rāma as an Avatāra of Vishnu, all these found in the Mahābhārata, are consistent with the above inference.

Apart from these, there is a view that the epic of Rāma is anterior to the times of Chāṇakya, and that this very same epic, being subsequently enlarged

Rāma, an Avatāra of Vishnu.

by the introduction of a variety of new materials,

has become the Rāmāyana of the present day. If the portion ascribing divinity as an Avatāra of Vishnu to Śrī Rāma found in it, is to be considered as a subsequent interpolation, then it could not hold good; for the surmise that the current Rāmāyana is an enlargement made by later writers, is not grounded on a solid basis. Or even if there were any interpolation, on account of the fact that it would not be probable that unless Rāma is described as an Avatāra of Vishnu even to the slightest extent, in the previous epic of Rāma, it would find a place in the later Rāmāyana, the portion ascribing divinity to Rāma could not properly be considered as a later interpolation. The belief that Rāma is God Vishnu himself, that his doings themselves are divine, and that on account of its embodying his life and deeds, the study of the Rāmāyana leads to the acquisition of *Punya* or merit, has firmly rooted itself in the minds of the people among successive generations of the pious, in respect of the current Rāmāyana. Hence the suggestion that the original Rāmāyana did not embody the divine attribute of Rāma, and that it was, by chance, subsequently implanted in the later Rāmāyana and given a prominence therein, will not be convincing; for, which man of reason would consider divine a hero whom he had till then been viewing as human from a certain epic, for the reason, that in a later epic based on it the same hero is depicted as divine? Thus it becomes established that even before the times of Chāṇakya the divinity of Śrī Rāma has acquired firm ground in the epic of Rāma.

Bhāsa evidently knew the Sākya mendicants, for he makes mention of Sramana in † *Pratijñā*, *Avimāraka* and *Chārudatta*. Merely on this account, it is not possible to infer that Bhāsa's age

† Reference to Śrī-
india.

† See P. 14 *Pratijñā*, P. 83, *Avimāraka*, P. 54, *Chārudatta*.

should be posterior to that of Buddha, for it is well nigh possible that Sākya Sramanas should have existed even prior to the time of Buddha. There is nothing to render it impossible to infer that a form of religious observance, which had taken root in times before Buddha, and which was in vogue among the Sākyas, though in its infancy, was established on a firmer basis by the sage Buddha, sprung from the race of the Sākyas. Tapasvins (तपस्विनः) were styled Sramanas either on account of their laborious penance or on account of their training their bodies in the practice of religious rituals. Thus in such Brahmanic treatises as *Vaikhāṇasadharmaprasna* and others, the term Sramaṇa is employed mostly as synonymous with one practising religious austerities. Thus the term Sākya Sramaṇa designates those among the Sākyas who adhere to the practice of religious austerities. When the term Sramaṇa came as a rule to be appropriated by the Buddhists, whose tenets are opposed to those of the Vedic observants, to designate their own mendicants, it ceased to be adopted by Vedic people with regard to their own mendicants.

Thus Bhāsa's age, fixed to the introduction of the *Svapnavāsavadatta* as being anterior to that of Chāṇakya, the author of the *Artha-Sāstra*, becomes now more firmly established. That Chāṇakya is the author of the present *Artha-Sāstra*, should not even for a moment be doubted, for the reason that it is expressly mentioned therein that* Chāṇakya himself composed the treatise, and that it is not stated therein that it was composed by any of his disciples. Besides, an archaic style, found in the passages of the *Artha-Sāstra*, is sufficient by itself to generate a firm belief in the readers, regarding its authorship by Chāṇakya.

It is seen that these Nāṭakas of Bhāsa do not follow the rules of dramatic compositions described in the *Nāṭyaśāstra* of the present day, whose authorship has been traditionally ascribed to the sage Bharata (an incomplete copy of the commentary of which,

11. Bhāsa's priority to the current *Nāṭyaśāstra*.

* Vide P. 24, note on Chāṇakya, Sanskrit introduction.

written by Abhinavaguptāchārya, is in our possession). Of these Nātakas, the Svapnavāsavadatta, the Bālacharita, the Avimāraka, the Abhishekanataka and the Pratimānataka might, on account of their consisting of not less than five Acts and other characteristics, be considered as *Nātakas; the Pancharātra, owing to the fact that it consists of nearly a dozen actors and of three Acts, each succeeding Act being shorter in extent than the one going before, may be reckoned as Samavākāra, but the *Rasa* running through it is not the Sringāra and each of the actors therein delineated does not serve a different purpose, which facts are the essence of Samavākāra; the Mādhyamavyāyoga, Dūtavākya, Dūtaghatotkacha and Karnabhāra can be reckoned amongst Vyāyogas on account of their embodying a large number of male characters and of being made up of single Act; but the fewness of the female characters which is also required in a Vyāyoga is not found in the Dūtavākya and Karnabhāra; the Ūrubhanga might be considered as an Utsishtikāṅka on account of the Karunārāsa and on account of the lamentation of the female characters, but the lamentation is not largely portrayed; the Pratijnā-Nātikā may be treated as an Īhāmriga on account of its consisting of four Acts and on account of its depicting the battle as brought about by women, but it has been described in the colophon as a Nātikā; again the Chārudatta is incomplete, yet it can be treated to be in the same footing as the Mrichchhakatika; but in the Bālacharita an actual battle takes place, and in the Abhishekanataka an actual death is represented. As these two have been forbidden by the rules pertaining to the Nāṭyasastra, here the transgression of the rules laid down therein is explicit. The mention of the name of the author is prescribed by § the Nāṭyasastra; that too, has not been done in the case of any of these Rūpakās; thus the transgression of the requisites prescribed in the Nāṭyasastra is everywhere plainly seen. This much therefore can be concluded that there must have been in existence in the times of Bhāsa a certain other Nāṭyasastra consistent with the nature of Bhāsa's Nātakas. This might be the Nāṭasūtra† referred to by Paṇini as composed by Śilāli muni or by Kṛishāva muni; or this might be a certain

* Vide note on Nataka, P. 21, Sanskrit introduction.

§ Vide note on P. 21, Sanskrit introduction.

† Vide note on P. 21, Sanskrit introduction.

other old Nāṭyaśāstra written by Bharatamuni himself, as is seen from the fact that the name of Bharata is mentioned by Bhāsa in the term 'Bharatavākya'.

The Nāṭyaśāstra mentioned above, which is current in the literature of the present day, might be a recension of the original Nāṭyaśāstras of Bharata and others, compiled by later writers, so as to suit the dramatic works subsequently composed; and it may be that, on account of its embodying to a greater extent the dramatic principles of Bharata, it has been published as having been composed by Bharatamuni. That the Nāṭyaśāstra, which is followed in the dramatic literature of the present day, is a later compilation, and that it came into existence in about the second century B. C., have conclusively been established by Mahā anupādhyāya Haraprasada Sāstri M. A., C. I. E., in the Journal and Proceedings of the Royal Asiatic Society of Bengal (N. S.) Vol. V No. 9, of October 1903, pp. 331-334. The words Āryaputra, Bhadrakukha, Kumāra and others, prescribed in the current Nāṭyaśāstra* to be used by the dramatic characters in respect of particular persons, were found employed in the Nāṭakas before, and are therefore adopted among the canons of dramaturgy by the compilers of the Nāṭyaśāstra. Of these terms, Āryaputra, Bhadrakukha, Kumāra and some others, are found in the Nāṭakas of Bhāsa, and certain others might have been employed in other archaic dramatic compositions. In the Svapnavatākā, the term Āryaputra is employed as a word of respect by the chamberlain of Vāsavadattā's father in addressing king Udayana. This form of address, which should be employed only by Vāsavadattā in addressing Udayana, her lord, was complimentarily adopted by her father's chamberlain with a view to bring out the affection cherished by the chamberlain towards Vāsavadattā. In the same manner the form of address adopted by the servant of Ugrasena towards Vasudeva, i. e., styling him Āryaputra occurring in the Bālacharita is employed as a mark of respect out of regard for Devaki.

It is not possible to make out from the Nāṭakas of Bhāsa whether he was patronised by any particular king; nor had he a desire even to mention the name of any such king. For, if he had desired to do so, he could very well have mentioned his name either

12. Posteriority of the current Nāṭyaśāstra to Bhāsa.

13. No patron of Bhāsa suggested by the plays.

in the Sthāpanā (स्थापना) or in the Bharatavākya (भरतवाक्य) in its proper connection. Even though the name of the patron prince is not mentioned in the Sthāpanā itself, in as much as he had not mentioned even his own name, then in the Bharatavākya it should necessarily have been mentioned. The name, only when explicitly mentioned, will be recognised by the readers as the name of a particular king, a way thus being made for perpetuating his name. The patron king also, having known the services of the poet in immortalising his name, will extend his favours towards him.

The term Rājasimha (राजसिंह) occurring in the Bharatavākya, "राजसिंहः प्रशास्तु नः" could not point to any particular king, for if it were to denote the name of a particular king, the kingly relation of the king to the poet who prays for the king's prosperity would not be expressed by the word denoting that relation, whereas in the Bharatavākya: "राजा भूमिं प्रशास्तु नः" (Pratimā), "गां पातु नो नरपतिः समितारिपक्षः" (Ūrubhanga) and "राजा राजगुणोपेतो भूमिमेकः प्रशास्तु नः" (Karpabhāra) the above relationship is explicitly shown by words राजा and नरपति, and that it should be otherwise in the first case i. e., in that of राजसिंह, is evidently inconsistent. There was no king of repute by the name of Rājasiṃha who lived before Bhaṭṭabāṇa, Kālidāsa, Patanjali and Chāṇakya. Thus it has to be concluded that the term Rājasimha has been employed as being synonymous with a powerful king, just like the term नृपतिसिंह in the verse "मुदितनृपतिसिंहः" occurring in the Karpabhāra (P. 72). The naming of the more name of the patron king of the poet, while developing the events sustaining the interest in the body of the work, elsewhere than in the Sthāpanā and the Bharatavākya, would be ill-suited to the context and would be quite out of place and ineffective; and poets do not resort to it, for by doing so, they would only become the subject of ridicule. Thus, as the name of no particular king has been mentioned, the Bharatavākya appears to have been composed by Bhāsa, with a view of invoking blessings on kings in general, so that by its being recited on the stage by future generations of dramatic actors, it could very well be made to apply equally in the case of kings who might wield the sceptre during the times that it is so recited. It is not possible to infer that the Mricchhakatika was composed by Bhāsa to gain the favour of the king Śūdraka and published by him in the name of the latter, as may be judged by the appearance of the ideas running through the Nāṭaka of Bhāsa, in the Mricchhakatika which

embodies most of the passages found in the *Chārudatta*. If it were so, then Bhāsa should have destroyed his own dramatic compositions so that the reputation of his patron king as a poet might grow and that ill repute might not fall on him. As a matter of fact, the *Nāṭakas* of Bhāsa have not been so destroyed by him, as is seen from the fact that Kālidāsa, Bhattabāṇa and others have spoken about the reputation of Bhāsa gained by means of his *Nāṭakas*. And it could not be said that Bhāsa published the *Nāṭakas* after the death of Sūdraka. It will be monstrous to regard Bhāsa as having deceived his royal master. Let us leave such far-fetched surmises to themselves.

The following are the conclusions from the topics so far discussed here and in the introduction of the

11. Summary of the conclusions.

Svapnavāsavadatta:—

(1) that the *Svapnavāsavadatta* and other *Nāṭakas*, 13 in number, which have been recently discovered, were written by one and the same poet from their close resemblance to one another in the language employed and the method of expressing the ideas;

(2) that the said poet lived in times previous to the age of Vāmana, Dandina and Bhāmaha, who have quoted from these *Nāṭakas* *ad verbum, ad sensum*;

(3) that, from the non-mention of the name of the poet in the *Sthāpana* of these *Nāṭakas*, the said poet had lived in times before the practice of mentioning the name of the authors in their *Nāṭakas* became customary;

(4) that, from the fact that tradition ascribes the authorship of the *Svapnavāsavadatta*, one of the *Rūpakas* in our possession, to Bhāsa, the author of the *Svapnavāsavadatta* and the other closely similar *Rūpakas* should be Bhāsa himself, who has been extolled by Kālidāsa, Bhattabāṇa and others;

(5) that, by virtue of his writings being characterised by an intensity of *Rasa* and by a marvellously exquisite flow of language, and on account of the fact that his writings are marked by an all-round grace of poetical elegance common only to the archaic compositions of the sages like Vālmīki and Vyāsa, Bhāsa was an archaic poet of renown and lived in the times when Sanskrit was the spoken language;

(6) that, on account of the fact that Kālidāsa has imitated his writings in all ways and that he has mentioned his (Bhāsa's) name first among poets deserving of respect at his hands, Bhāsa was the single poet considered by Kālidāsa to have been endowed with high poetical excellence deserving to be imitated by others, by virtue of his having pointed out a path to the construction of Rūpakas;

(7) that, bent on adopting the language and ideas of Bhāsa, Kālidāsa, though born a considerably long time after Bhāsa, was able to exhibit, in his writings, to some extent, an exquisiteness of style, admired in the productions of Bhāsa, and also the similarity of the Prakrit compositions found in Bhāsa's works, is quite within the precincts of propriety;

(8) that, although Bhāsa's writings have been marked by a multiplicity of archaic usages beyond the pale of the operations of Pāṇini's precepts, yet from the fact that these writings have been adopted by Kālidāsa and others, close adherents of Pāṇini, the appellation of Rishi appertained in ancient times to Bhāsa;

(9) that, being found to disregard several of the rules of the current Nāṭyasāstra in his Rūpakas, Bhāsa might have followed a certain earlier Nāṭyasāstra referred to as Nāṭasūtra by Pāṇini;

(10) that, on account of the fact that the grammatical rules had assumed a settled form during the times of the sage Patanjali, in consequence of Sanskrit ceasing to be a spoken language Bhāsa should have lived in an age anterior to that of the sage Patanjali; and from similar arguments, he should necessarily have lived long before Kātyāyana and Pāṇini; and

(11) that it is quite proper that Chāṇakya quoted the verse occurring in the Pratiṇā-Nāṭikā and that Bhāsa lived considerably long before Chāṇakya.

Thus, from the mention of Rājagriha and Udayaṇn* (Observatory) at Ujjaine in the Svapnavāsavadatta (pp. 11 and 54), from the mention of

15. Reference to Rājagriha, &c. Venuvana and Nāgavana in the Pratiṇā Nāṭikā (p. 3) and from the reference to Pāṭaliputra in the Chārṇadatta

* Vide note on the word उदयहानि P. 34 of the Sanskrit introduction. उदयहानि is the Sanskrit equivalent of a reading उदयणानि, found in the manuscript B; but this interpretation is not possible if we adopt the reading उदयहानि found in all the other manuscripts consulted, which should be Sanskritised as उदकहानि.

(P. 39) it might be concluded that these should have been in existence long before the times of Bhāsa.

Some may hope that the Chāru'datta would furnish some new materials which would be of help for enquiries about Bhāsa's age, but nothing of the kind has been found by me, while examining the Chāru'datta. However, it has been sent to the press, after revising the same with the help of a second copy newly obtained, so that it may minutely be examined by them. It is expected that the same will be published in three or four months. *

From the third Act of the Pratiṃā Nāṭaka, some new information is gained as to the existence of a statue-house which is not described in ancient writings. The statues of departed kings are skillfully constructed in stone and erected in the statue-houses and worshipped by priests. The conclusion may therefore be drawn that it was customary to build statue-houses in the times of Bhāsa.

Only those marked by the sterling worth of their character have been chosen to represent the heroes of these Rūpakas, and their movements in life both mentally and physically are so delineated as to draw the minds of the readers to follow their parts and not act otherwise.

Although the hero of Avimārakaḥ is made to creep stealthily in to "Kanyāpura" at dead of night, yet even this incident is portrayed as preparatory to the bringing about of the Gāndhārva form of Marriage between the lovers, and could be construed as imparting the moral that even men of heroic type and of sterling character are in danger of being allured by the siren temptation of Cupid, and that one should be well guarded against such temptations.

The Chāru'datta delineating fictitious events might well be regarded as furnishing a clue to the deeds of noble and ignoble men. The other Rūpakas embodying, as they are, the lives of Śrī Rāma,

* This play is now published. ‡ Vide note on the word, Avimāraka, P. 29 Sanskrit introduction.

Krishna, Yudhishtira, Udayana and others are well suited to the whetting of the intellect, and as such, are all of absorbing interest.

From Bhāṣabāṇa's remarks extracted in the introduction (p. xxi) to the Svapnavāsavadatta, it may be inferred that the literary achievements of Bhāsa, who is of equal rank with Vyāsa, did not extend to composing Ākhyāna, Ākhyāyikā or Mahākāvya. Whatever it might be, one thing is quite clear, that Bhāsa considered the composing of Rūpakas as the highest form of literary compositions and accordingly composed them in a remarkably exquisite form. It is quite appropriate that, of the Kāvya, Rūpaka deserves to be placed on a higher level, as it possesses the dual characteristic of appealing equally to both the sense of sight (दृश्य) and of hearing (श्रव्य). So, this is the original form of other written compositions, as Vāmana says in his KāvyaĀlankāra:—

“सम्भर्तेषु दशरूपकं श्रेयः” (1-3-30)

“दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं

यदुत कथाख्यायिके महाकाव्यमिति” (1-3-32)

It can be explained that there is every probability of these Rūpakas becoming unused. In former times, when these Rūpakas were in vogue, later poets also began to compose Rūpakas. These later (Rūpakas), out of a personal regard to their authors, from their favourable reception at the hands of lovers of Sanskrit, and the special encouragement at the hands of kings, desirous of patronising the advancement of poetical efforts, became diffused over a large area; and gradually when further new compositions came to be produced, in large numbers, and obtained publicity, the ancient Rūpakas were thrown into the background by slow degrees, and in the end, vanished from the scope of literary studies. Just as in the field of Śāstras, the old works, which were characterised by the excellence of their compositions, reached a decline and their very names became gradually unknown to many, when later śāstric treatises, even though their merit is not of a high order, came into prominence, in the same way, the literary field being exclusively appropriated by new

30. Non-prevalence of the plays of Bhāsa and the absence of reference to them in the anthologies.

dramatic compositions. Bhāsa's Rūpakas gradually came to be unknown even by name. It is certain that all the Rūpakas of Bhāsa, must have been studied by Kālidāsa and Bhattabāna, from the fact that they praise^{him} by referring to his works in general. Of these, the Svapnavāsavadatta and Pratijñāyugandharāyana were, beyond doubt, in vogue at the time of the Rhetorician, Vāmana; and the Bālacharita and the Chārudatta, in the time of Dandin, as is seen from their having extracted verses, as examples, from them. From the fact that Abhinavaguptāchārya mentions in his Nāṭyavedavivṛiti the names of Svapnavāsavadatta and Daridra-Chārudatta, it could be concluded that the said Rūpakas used to be studied in his time. The other Rūpakas might have been forgotten during the times of Vāmana and others; and hence, I think, no verses have been quoted by them from those works. When times were so rolling, all the Nāṭakas of Bhāsa entered the abyssal cavity of Oblivion, so that the compilers of Subhāshitāvali and other anthologies by their inability to obtain copies of these Nāṭakas, could not extract in their compilations any of the verses from them. The following verse contained in the 1st Act of Avimārika and adopted in a slightly modified form in the Śārṅgadharapaddhati (Śloka 1405) appears to have been learnt by Śārṅgadharma only by report without even once having looked into the Avimārika.

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिदमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या

प्रच्छाद्यौ सगरौपी मृदुपरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ ।

नेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनेर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं

रक्ष्यो यन्नादिहान्मा रगशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥" (sl. 12.)

It is on account of this that Śārṅgadharma was not able to indicate in his work even the name of the author or of the work containing the verse. As for the few verses, which are not found in the Nāṭakas under discussion, but embodied in the Subhāshitāvali and other works as belonging to Bhāsa, I think they might have been extracted from the other Nāṭakas of Bhāsa (than those in our possession) by the compilers of the anthologies. It is not certain that Bhāsa composed only the 13 Nāṭakas now obtained, for there is nothing to indicate that he has not composed any more than these. Or it might be that the anthologists,

having not actually seen the works of Bhāsa, have ascribed these verses to Bhāsa believing in some tradition which so ascribed them to him. The compilers of anthologies are found to embody in their works the verses of other writers which they have picked up merely from their reputations without having learned them from the original works themselves. It may therefore be concluded that the Nāṭakas of Bhāsa, now under reference, had no currency in the literary activities of the times even many centuries ago.

There is a peculiar class of actors (कुलीवर्जित) in this country

21. The popularity of the plays in Kerala country in ancient days.

known among the people as 'Chakkyar'. These people are found acting the Nāgānanda and the third Act of Pratijñāyugandharāyana which they call Mantrāṅka Nāṭaka, on occasions of some temple festivals, in a method peculiar to them. It

appears to me that the third Act of Pratijñāyugandharāyana is designated by them as Mantrāṅka, on account of its embodying the state-craft employed by Yugandharāyana, the Prime Minister. But these actors are quite ignorant of the Pratijñāyugandharāyana and the content of the Mantrāṅka. Certainly at the time when Bhāsa's Nāṭakas were current in this country, the scholars of this country extracted the Mantrāṅka from the Pratijñā Nāṭakā, and taught and laid down the method of enacting it, as in the case of Nāgānanda. In course of time, however, when these Nāṭakās lost their publicity, the origin of the Mantrāṅka itself became unknown to the very actors themselves.

Although these Rūpakas became unknown to the world, still,

22. The probability of the existence of the manuscripts of the plays of Bhāsa in some corners of India.

I think, a few of their copies may surely exist in some corners of this land of Bhārata in the form of manuscripts, with leaves worn out by time or in fragments of manuscripts eaten off by mice and white ants. As in this

State a few copies of the plays were unexpectedly brought to light, so it is not unlikely that some other copies may yet be discovered in other parts of India. That such manuscripts do not exist

* It should be borne in mind that many of the names of authors and works given by the anthologists are found to be incorrect.

in other parts could only be ascertained after a house-to-house search is carefully made from Kashmir to Cape Camerin.

It now remains for me to explain how this group of Rûpakas happened to be unearthed for the first time

23. The cause that led to the discovery of the manuscripts of the plays in Travancore and the conclusion of the introduction.

in the Travancore State—Rûpakas, shining as they are like the brilliants on the diadem of the ancient Nâtakas, and furnishing a mine of information for researches in the field of ancient history, with perfection

well worth imitation by all poets. The explanation is not far to seek: for, what led to our obtaining the Parushakara, the Vyaktiviveka, the Durgatavritti, the Jayamangala, and other works already published, and the Bhoja-Vyākaraṇa (Sarasvatikanthā-bharaṇa) the Nāṭya-Veda Vivṛiti, the Manju-Srī-Mālataṇṭra, and other works awaiting publication, all very rare works, applies to the Rûpakas as well. From very ancient times, kings and nobilities of this land collected literary works with great effort, and preserved them in their residences. Even in these times, when Sanskrit has ceased to be wide-spread, their descendants do not generally show any indifference in preserving the manuscripts though worn out and torn. This is why rare works are obtained in this State.

There is yet another reason which could be singled out as shining most prominently, namely the fortune of His Highness the present Maharaja of Travancore, who is the source of all that is good and the seat of all that is kind and merciful and who rules over this land of Vanchināḍam with charity as his guiding star—that fortune whereby the merit acquired by resuscitating rare and valuable ancient works and the, fame of helping humanity in all directions attain a steady growth for time eternal

Trivandrum, }
7-12-1911. }

T. GANAPATI SĀSTRĪ.

May

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ।

श्रीरामे वनाय प्रस्थिते दशरथस्य या दशा, सा प्रतिमागृहे तत्प्रतिमां दृष्टवता भरतेनावगतेति प्रतिमाप्रधानत्वादिदं 'प्रतिमानाटकम्' इति संज्ञितम् । अभिषेकनाटके किष्किन्धा-सुन्दर-बुद्धकाण्डगतमितिवृत्तमाश्रितमित्युक्तम् । इह तु अयोध्यारण्यकाण्डाश्रितं कथावस्तु सङ्घटितम् । एवं पूर्वरामायणकथाश्रयनाटकप्रथमकौतुकिना श्रीभासेन अवशिष्टबालकाण्डाश्रयमपि किञ्चिन्नाटकं प्रणीतं भवितुमर्हतीति नासाम्प्रतं तर्कयितुम् । तच्च मन्ये, स्वप्ननाटकस्योपोद्घाते (पृ. २२) कथितं (राम)बालचरितं भवेत् ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्कं केनापि यदृच्छादृष्टेन वस्त्रकलेन सीतादेव्याः स्वरूपं कौतुकादलङ्करणमुपन्यस्य तथा तद्वेषया लक्ष्मणेन च शमितकैकेयीकोपेन सह रामस्य पितृवाक्यान् प्रवासः कथितः; द्वितीये, पुत्रवियोगदुःखितस्य दशरथस्यावस्था प्रपञ्चिता; तृतीये, प्रतिमागृहे पितामहादिप्रतिमाभिः सह स्थापितां दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा भरतस्य तद्दिष्टान्त-विज्ञानं मात्रादिसमागमश्च वर्णितम्; चतुर्थे, भरतस्य सुमन्त्रसहितस्य रामात् तत्पादुकाराज्याभिषेकाम्यनुज्ञामादाय नगरप्रत्यागमनं व्याहृतम्; पञ्चमे, माया-भिक्षुणा रावणेन काञ्चनशृगमायया सीतापहरणं जटायुना रावणप्रतिरोधनं च प्रतिपादितम्; षष्ठे, जटायुवधः सुमन्त्रनिवेदितसीतापहारस्य भरतस्य रामसा-क्षात् लङ्कागमननिश्चयश्चोक्तौ; सप्तमे, रामस्य विजितरावणस्य सीतया सह पुनराश्रमप्राप्तिः, विदितरामवृत्तान्तस्य मातृभिः सहितस्य सप्रकृतिकस्य भरतस्य तत्रैव रामसमागमः, रामस्य भरताद् राज्यप्रतिग्रहो राज्याभिषेकश्च प्रतिपा-दिताः ।

अत्रैतिवृत्तं मिश्रं, प्रसिद्धकल्पितयोरितिवृत्तयोर्मिश्रणात् । तत्र हि प्रधाने-तिवृत्तशेषे भरतस्य सीतापहारविज्ञानम्, आश्रमं भरताद् रामस्य राज्यप्रति-ग्रहोऽभिषेकश्चेत्येतदंशाः श्रीरामायणानुक्ताः कल्पिताः; यथा उत्तररामचरिते

नायकयोर्वने सङ्गमघटना, यज्ञान्ते पुनस्समागमानन्दप्राप्तिरित्यादिकं कल्पितं, यथा च शाकुन्तले दुर्योसदशापादिकं भारतानुक्तं कल्पितं, यथा च पञ्चरात्रे पाण्डुवार्धराज्यदानं दुर्योगिनस्य कल्पितं, तद्वत् । अत्रार्थोऽशः करुणरसदीप्त्यर्थः, द्वितीयो भरताद्यौलुक्क्यशान्त्यर्थः, तृतीयो वनपरिचितर्पिपरितोषार्थः ।

अन्यनानधिकूललितोचितमुन्दरैरुदारार्थैर्वाक्यैर्यथादेशकालायस्थं वस्तुस्वभावपरमार्थान् प्रतिपादयितुं यत् तदनन्यगोचरं भासमहाकवेनैपुण्यं, तस्य परमाप्रदर्शनभूमिरुपलब्धेषु रूपकेषु स्वप्नवासवदत्तमेका प्रतिमानाटकमिदमपरेति मे मतिः । तत्र स्वप्ननाटकेऽर्थशृङ्गाराङ्गको विप्रलम्भशृङ्गारः, प्रतिमानाटके तु करुणरसकरम्भितो धर्मवीरः पितृवचनानुपालनधर्मनिर्वहणोत्साहस्वाधिकः । अनयोः पदपदार्थलालित्यादुत्तानवदवभासमानयोरपि भावानां गम्भीरत्वात् तद्विमर्शपरं व्याख्यानं व्युत्पित्यन् प्रत्यवश्यमपेक्षितम् । तत् पुनरविच्छिन्नप्रवाहेऽस्मिन् सहृदयसंसारे न कश्चिन्नोकहितरतिः कालान्तरे देशान्तरे वा, मन्ये, न वितनिष्यति ।

अनयोः प्रतिमनोविचारमनुवचनप्रतिवचनमन्यादृशो भूतार्थत्वप्रत्यवभासः, १. प्रतिमास्वप्ननाटक- तथा सहृदयहृदयवन्धिता । एतद्वतानां हृदयहारिणां वस्तु-
योगुणविचारः, कालि- नां छाया अभिज्ञानशाकुन्तल आदृताः । तथाहि—
दासस्य भासोपजीवि-
त्वं च ।

प्रतिमानाटकस्य तावत्—

१. प्रथमाङ्गतो यो वल्कलव्यतिकरः, स शाकुन्तलस्य प्रथमाङ्क इ-
श्यते । तत्र

“सञ्जसोहणीअं मुरूवं णाम्” (१०-७)

इति भासस्य या समस्या तामेव

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्”

(शाकु० अ० १. श्लो० १७)

इति भङ्गचन्तरेणोपादाय,

“सरसिजमनुविद्धं शैबलेनापि रम्यं

मलिननाम्पे हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।”

इति कमलादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन कालिदास उपपादितवान् ।

२. पञ्चमाङ्के यद् वृक्षसेचनलक्षणं तपो वर्णितं, तच्छाकुन्तलस्य प्रथ-
माङ्के लक्ष्यते । किन्तु वृक्षसेचनश्रमस्य सद्यस्त्वमुपमागर्भार्थान्तरन्यासभूषितं भासे-
नोक्तम्, असद्यस्त्वं पुनर्निर्देशनोपस्कृतं कालिदासेन । यदाह भासः—

“गोऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि स नेति खेदं कलशं वहन्त्याः ।

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥”

(प्रतिभा० अङ्क० ५. श्लो० ३)

इति; यदाह कालिदासः—

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिलितां छेतुमृषिर्व्यवस्यति ॥”

(शाकु० अङ्क० १. श्लो० १६)

इति । तच्चेदं तप उभयत्र नायकाभ्यां तुल्यरूपमभिनन्दितम्—

“अपि तपो वर्धते” (प्रतिभा० पृ० ७५ । शाकु० अङ्क० १)

इति । अपि च तत्रैव मैथिलीं प्रति रामस्थं वाक्यम्—

“आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च

विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।”

(प्रतिभा० अङ्क० ५. श्लो० ११)

इति । अत्रामन्त्रणीयतया निर्दिष्टेषु पदार्थेषु पुत्रकृतकानां द्रुमाणामामन्त्रणं,

“मो भोः सन्निहितदेवतास्तपोवनतरवः ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्त्वपीतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये यः कुसुममयूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥”

(शाकु० अङ्क० ४. श्लो० ८)

इत्यादिना साक्षादेव कृतं शाकुन्तले; हरिणलतानां तु

“जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते”

(शाकु० अङ्क० ४. श्लो० १३)

इति,

... - “मुञ्चन्दि असूणि विअ वणलदाओ”

(शाकु० भङ्ग० ४, श्लो० ११)

इति च स्मरणभङ्ग्या सूचितम् ।

३. सप्तमाङ्के रामेण सीतां प्रति —

“अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्रवाससं भरतं दृष्ट्वा
परित्रस्तं मृगयूथमासीत्” (प्रतिमा० पृ० १०७)

इति मृगयूथस्य भरताविसम्भोऽभिज्ञापितः; शाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के तु शाकुन्तल-
या दुष्पन्तं प्रति —

“तत्कस्वणं तु सो मम दीहापन्नो णाम किदअपुत्तओ उवट्ठिदो ।
तुण अअ दाव पटमं पियदु त्ति अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उदण्ण , ण
उण दे अवरिअआदो हत्थवभासं उवगओ । पच्चा तस्सि एत्थ मण गहीदे
सज्जिले किदो देण पणओ । तदो इत्थं परिहसिदो सि । सब्बो सगन्धेसु
विस्ससदि । दुये वि एत्थ आरण्णआ इत्ति ।”

इति मृगपातस्य दुष्पन्ताविसम्भो भङ्गिभेदेनाभिज्ञापितः । किन्तु, अत्र मृगस्या-
रण्यकविधातः शब्देनैवोपनिबद्धः, प्रतिमानाटके पुनरर्थः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य खल्वपि —

१. प्रथमाङ्के यथा तर्पास्त्रिसमागमव्यतिकरः, तथा शाकुन्तलस्य प्रथ-
माङ्के । तत्र पद्मावती

“पविस जादं? पविअ । तयोवणाणि णाम अदिहिजणस्स सअगंहं”

(स्वप्न० पृ० ५)

इति तापस्योक्ता,

“भोदु भोदु । अये! विस्ससिहि । इमिणा बहुमाणवअणेण अणुग-
हिदन्ति” (स्वप्न० पृ० ६)

इत्याह । स पदार्थोऽनभ्यासत्कारवाक्यसन्तुष्टेन राज्ञा रूपान्तरेणोच्यते —

“भवतु भवतीनां मृत्युर्त्यय गिरा कृतमातिशयम्” (शाकु० भङ्ग० १)

इति । तथा भटं प्रति कान्धुक्रीयस्य तपस्विजनोपरोधपरिहारोपदेशपरं वाक्यं —

“नखलु नखल्लसारणा कार्या । पश्य,

परिहरतु भवान् नृपापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ;

नगरपरिभवान् विमोक्षुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥”

(स्वप्न० अ० १. श्लो० २)

इति । एतत्सच्छायां शाकुन्तले सेनापतिं प्रति राज्ञो वाक्यं —

“यथा च सैनिकास्तपोधने दूरादेव परिहरन्ति, तथा निषेद्धव्याः ।

पश्य,

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोभिर्भवाद् वमन्ति ॥”

(शाकु० अ० २. श्लो० ७)

इति । पूर्वत्राश्रमवासिपरिभवस्य परिहर्तव्यता तद्गतशान्तिगुणसम्पद्बहुमानं पुर-
स्कृत्योपदिश्यते, उत्तरत्र तद्गततपोवीर्यभयमिति विशेषः । एतदपि पूर्वत्र मन-
स्विपदव्यङ्ग्यमस्त्येव ।

२. द्वितीयाह्ने कन्दुकव्यायामं प्रकृत्य पद्मावतीं प्रति रानीपरिहासो
वरलाभविषयः । शाकुन्तलस्य तु प्रथमाह्ने वृक्षसेचनं प्रकृत्य शाकुन्तलां प्रति
स दृश्यते । स यथा स्वप्ननाटके —

“पद्मावती — अयं ! किं दाणिं मं ओहसिदुं विअ णिज्जाअसि ।

वासयदत्ता — णहि णहि । हळा ! अभिअं अज्ज सोहदि । अभिदो
विअ दे अज्ज वरमुखं पेक्खामि ।

पद्मावती — अवेहि । मा दाणिं मे ओहस ।” (स्वप्न० पृ० १११)

इति । शाकुन्तले स यथा —

“प्रियंवदा — (सम्भिन्नं) अणरूप ! जाणसि किं सउन्दळा वणजो-
सिणि अदिमेत्तं पेक्खदि ति ।

अनमूया — णहु विभावेमि । कहेहि ।

प्रियंवदा — जह वणजोत्तिणी अत्तणो सदिसेण पाअवेण सङ्गदा
अवि णाम णब्ब अहं वि अत्तणो अणुरूयं वरं लभेअ ति ।

शकुन्तला — एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो । "

इति ।

१. तृतीयाङ्के अविधवाकरणं सपत्नीमर्दनमिति यथौपधिकल्पना, तथा
शाकुन्तलस्य सप्तमाङ्के अपराजितेत्योपधिकल्पना दृश्यते ।

४. षष्ठाङ्के प्रथमं नष्टवीणाप्रत्यापत्तिस्तत्समनन्तरं वासवदत्ताप्रतिकृ-
तिलाभ इत्याभ्यां वत्सराजस्य रतिर्वासवदत्ताविषया दूरं परिपोषिता; शाकु-
न्तलस्य तु षष्ठाङ्के नष्टाङ्गुलीयप्रत्यापत्तिस्तदुत्तरकालः शकुन्तलाप्रतिकृत्युपलम्भ
इत्येतद्वयमुक्तद्वयसज्जातीयमेव दुष्पन्तरतिवर्धनमुपनिबद्धम् । किञ्च यथा स्वप्न-
नाटके वीणां प्रत्यनुशोचनमुपालम्भश्च, तथैवाङ्गुलीयं प्रति शाकुन्तले ।

अनुशोचनं यथा स्वप्ननाटके —

"श्रुतिमुखनिनन्दे ! कथं नु देव्याः स्तनयुगले जघनस्थले च मुसा ।

विहगगणरजोविकीर्णदण्डा प्रतिभयमभ्युषितास्वरण्यवासम् ॥ "

(अङ्क ६. श्लो १)

इति । शाकुन्तले तद् यथा —

"तव मुचरितमङ्गुलीय ! नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरागु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ "

(अङ्क ६. श्लो ११)

इति । अत्राङ्गुलीयम्याधन्यत्वं वाच्यतां नीत्वोपमयोपभूतं, वीणाया अधन्य-
त्वं तु व्यङ्ग्यतामत्यजदेव स्वप्ननाटके भासत इति विशेषः ।

उपालम्भः स्वप्ननाटके यथा —

"राजा — अस्मिन्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि ,

श्रोणीसमुद्बुद्धनपार्श्वनिपीडितानि

स्वेदस्तनान्तरखुखान्नुपगृहीतानि ।

अनयोः श्लोकयोर्वृत्तस्यमप्यनुसन्धेयम् ।

उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि

वाचान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥”

(अङ्क ६, श्लो० २)

इति । स शाकुन्तले यथा —

“कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा,

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥”

(अङ्क ६, श्लो० १३)

इति । अत्रोन्मादः पूर्वार्धगम्यः वाश्वात्सेन प्रबोधेनोपमर्दितः । घोषवस्तुपालम्भ-
वाक्ये तून्मादस्य परिपोषमात्रमिति भेदः ।

यद्यपि शाकुन्तले दुर्वासश्शापघटना, मारीचद्वारिका नायकयोः पुन-
स्समागमघटना चाविमारकस्यानुकरोति, दीर्घतपश्शापस्य नारदद्वारकस्य ना-
यकपुनस्समागमस्य च तत्र दर्शनात् । तथाभिषेकनाटक-बालचरित-
च्छायानुकरणमपि शाकुन्तलेऽस्ति* । तथापि स्वप्नप्रतिमागतैरेव वस्तुभि-
र्भूयिष्ठैः शाकुन्तलं भूषितमिति नूनमतिदूरमाकृष्टमनयोः कामनीयकेन हृदयं
कालिदासस्य । न केवलं नाटकेऽनयोऽश्वाया कालिदासेन निवेशिता, किन्तु
श्रव्यकाव्येऽपि । तथाहि —

“कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चकारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः”

(अङ्क १, श्लो० ४)

इति स्वप्ननाटकश्लोकार्थस्यैवार्थं मेघदूते —

“कस्यात्यन्तं मुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रमेमिक्रमेण ॥”

(उत्तरमेघ० श्लो० ४६)

इत्युपन्यस्तः । प्रतिमानाटकस्य सतमाङ्के भरतप्रत्युद्यानस्य पूर्वरूपमिदं रामे-
णोक्तं सीतां प्रति —

* स्वप्ननाटकोपोद्घातस्य ३४तमं पृष्ठं दृश्यताम् ।

“रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः सम्प्रावृणोति च दिशः पदनावधूतः”

(श्लो० ४)

इति । एतदेव रघुवंशे सीतां प्रति रामवाक्ये मनाक् चित्रितं लक्ष्यते —

“विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्स्थितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥”

(म० १३. श्लो० ६४)

इति । किञ्च रामस्य प्रपितामह-प्रपितामह-पितामह-पितरः दिलीप-रघु-अज-दशरथा इति यथा प्रतिमानाटक उक्तं, तथैव रघुवंश उक्तं, न तु रामाय-णोक्तरीत्या । एवमन्वदपि बहु भाससूक्तिसच्छायं कालिदासकाव्ये शक्यं द्रष्टुम् । एतावता कालिदासस्य भासे वाल्मीकिव्यासवदुर्बेबहुमानः सुव्यक्तः । तयोरापि हि कालिदासस्य यादिकमुपजीवति, भासस्याप्यविशेषात् । वाल्मी-कमुपजीवनं यथा शाकुन्तले —

“शक्यमरविन्दमुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥”

(अङ्क० ३. श्लो० ४)

इति । एतदुपजीव्यं यथा श्रीरामायणे —

“मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारमुखशीतलाः ।

शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥”

(किष्कि० का० रा० २८)

इति । अत्र ‘अञ्जलिभिः पातुं शक्यम्’ इति या वातानां यथाकामोपभोगयो-भ्यता सामान्यतः प्रत्यायिता, सा पूर्वश्लोके अविरलालिङ्गनरूपोपभोगविशेष-योग्यतात्मनोच्यते । पदानुकरणमपि स्फुटम् ।

व्यासोपजीवनं यथा कुमारसम्भवे शिवं प्रति सप्तपिवाक्यं —

“या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! तव निध्यानसम्भवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(म० ६. श्लो० २१)

इति । एतदुपजीव्यं यथा महाभारते श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्यं —

“या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष ! त्वद्दर्शनसमुद्रया ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(उद्यो० पृ० अ० ११ श्लो० ३०)

इति । एतद्वत्तं प्रायः सर्वं वस्तु पूर्वश्लोक उपजीवतीत्यतिस्फुटम् ।

अस्ति काचित् प्रथा कालिदाससमकालजीवी दिङ्नागाचार्यस्तत्प्रबन्ध-
दिङ्नागगतं निन्दक आसीदिति, यां मल्लिनाथो मेघदूतगतं. ‘दिङ्नागा-
किञ्चित्। नां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्’ (पूर्वमेव० श्लो० १४)

इति श्लोकपादं

“दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तवि-
न्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्”

इति व्याचक्षाण आसूचयाञ्चकार । *दक्षिणावर्तश्च तद्याख्यायां —

“दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धान् ‘अन्यत्रोक्तोऽय-
मर्थ’ इति स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयति ।”

इति वदन्नन्योक्तार्थोपजीवित्वं तन्निन्दाकारणमाह स्म । तदिदमन्योपजीवित्वम्
उक्तभासाद्युपजीवित्वमेव नूनं भवेत् । किन्तु एतस्मात्प्रतिपाद् दिङ्नागेनाव-
ज्ञातोऽपि कालिदासस्तदीयकाव्येष्वसामान्यं श्लोकमाधुर्ययोगं पुराणकाव्य-
सौभाग्यपरिमलप्राचुर्यं च सहृदयपरमनिर्गुणस्थानं गृह्यन्निर्बुद्धादिभिः कविभिः
सहृदयैश्च सर्वैरतिवेलमभिनन्दितो बभूव, बहुमानितश्च । अत एव दिङ्नाग-
प्रातिपक्ष्यं कालिदासं प्रत्यकिञ्चित्करमासीत् । वस्तुतस्तु वाल्मीकिव्यासभासा
अपूर्वकाव्यमार्गोपज्ञातारः पुराणाः कवय इति ते सर्वोपजीव्याः । अतस्तदुप-
जीवनं गौरवावहमेव मतं कालिदासनिचुलादीनाम् । दिङ्नागः पुनः पुरो-
भागित्वादेव तं दूषयाञ्चकारेति तत्त्वम् ।

* दक्षिणावर्तौ मल्लिनाथप्राचीनादहणाचलनाद्यादि प्राचीनः । एतत्प्रतीतानि रघु-
कुमार-मेघानां व्याख्यानान्यचिरोपलब्धानि ।

यदिदमकृत्रिमसौन्दर्यमृषिसूक्तिसाधारणं भासकाव्येषु लक्ष्यते, तद-
वष्टभ्य — “सर्वथैतद्व्रतं शब्दार्थसौष्टवमार्पसूक्तिसौष्टवस्यैव, मन्ये, चारुतरं भूमि-

कान्तरम्” इति स्वप्नवासवदत्तोपोद्घाते (५० २७)

भासस्य कृत्रिमम् ।

वदद्भिरस्माभिर्भासस्य कृषिसादृश्यमासूत्रितम् । वस्तुतस्तस्य
पुरा मुनिप्रवाप्यासीदिति साम्प्रतमभ्यूहामः, यतः पृथ्वीराजचरितकाव्यस्य
कैस्ताब्दीयद्वादशशतकस्थितजयानकप्रणीतस्य प्रथमसर्गगततृतीयश्लोकव्याख्या-
यां (कैस्ताब्दपञ्चदशशतकजीवी) जोनराजो भासं मुनिरिति व्यवहृतवान् ।
स हि श्लोकः सव्याख्यो भासकाव्यदाहसम्बद्धमैतिषं स्वप्नोपोद्घात—(५०
१९) स्मृतमुपोद्गलयतीति कृत्वा (दक्खाण्) आकलकलाशालास्थितादादर्शात्
कारितप्रतिरूपः श्रीमता मुम्बापुरवासिना मनस्सुखरामत्रिपाठिसुनुना विदुषां
तनुसुखरामत्रिपाठि—(वि. प.) महाशयेन मदुपकारविधित्सया सद्यं महं निवे-
दितः । स यथा —

“सत्काव्यसंहारविधौ खलानां दीप्तानि बह्वेरपि मानसानि ।

भासस्य काव्यं खलु विष्णुधर्मान् सोऽप्याननात् पारतन्त्रमुपोच ॥”

(पृथ्वी० पृ० १ श्लो० ३)

तथाख्या यथा —

“सतां काव्यं, तद्विषये संहारविधौ दाहे दोषारोपणेऽमेरपि सदा-
शाद् दुर्जनानां चित्तानि दीप्तान्यजडानि भवन्ति । अत्र साधनमाह —
सोऽग्निरपि भासमुनेः काव्यं विष्णुधर्मान् मुखात् त्यक्तवान्, नादह-
दित्यर्थः । पारतन्त्रदित्युपमा । अग्निर्हि वस्त्वन्तरवत् पारतं दग्धुम-
शक्तो मुखान्मुञ्चति । भासव्यासयोः काव्यविषये स्पर्धां कुर्वतोः
सर्वोत्कर्षवर्तित्वेन परीक्षकान्तराभावात् परीक्षार्थमग्निमध्ये तयोर्द्वयोः
काव्यद्वयं क्षिप्तम् । तयोर्मध्यादग्निर्विष्णुधर्माद्वादहदिति प्रसिद्धिः* ।
खलैस्तु प्राप्तं सत्काव्यं दहते इत्यग्नेः सकाशात् खलानां दाहकव-
मित्यर्थः ॥”

* भासस्तुत्यर्थः कविदयमर्थवादो लोकप्रसिद्ध उपन्यस्तः । ‘विष्णुधर्माद्वादहद्’
इत्यत्र ‘विष्णुधर्मान्’ इति च्छन्दो भासव्यासकाव्ययोर्दग्धयोरापि विष्णुधर्मेऽप्राप्तिपादकनानिर्णयने

इति । ऋषिपदं यद्यपि मन्त्रद्रष्टरि मुख्यं, तथापि कालक्रमानुनिपदव्यवहार्येऽपि प्रयुक्तं बहुशो दृष्टमिति ऋषिमुनिपदयोः पर्यायप्रायत्वं सम्पन्नम् । सर्वथा च शब्द-प्रयोगविषयं लोकातिक्रममृषिकृतमिव मुनिकृतमप्यविशेषेण लोकः सहत इति कृत्वा ऋषिमुन्योरिदं विवक्षायाः ।

ऋषित्वे च भासस्य तत्कृतिषु भूयसां पाणिनिलक्षणानुगतिविकलानां प्रयोगाणामप्यन्तरकृतिष्विव दर्शनं कालिदासभट्टवाणादीनां पाणिन्यनुगामिनायप्युच्चैर्बहुमानशोपपद्यते । या तु तथाविधेषु केचुचित् प्रयोगेषु पाणिनिलक्षणां नुगमस्यर्थेन वाचोयुक्तिः स्वप्ननाटकोपोद्घाते (पृ० ४०) दर्शिता, सा अर्वाचीनवैयाकरणकल्पनवकिमविडम्बना केवलम् । न तु तथा सहृदयाः पारितुष्यन्ति । न च ते प्रयोगास्तावता विहायार्थत्वं लौकिकतां प्रतिपद्यन्ते । यस्तुतस्तु तथाविधसमर्थनाभासानामप्यगोचरा अशङ्कनीयलेखकप्रमादाश्च बह्व्य अपाः प्रयोगा भासकृतिषूपलभ्यन्ते । ते च ग्रन्थान्तनिवेशितायामार्थप्रयोगसूचिकायां द्रष्टव्याः । एवञ्च यथा वाल्मीकेर्यथा च व्यासस्य श्रव्यकाव्यविषयं राजवोधीदक्षित्वमृषेः सतः, तथा भासस्य दृश्यकाव्यविषयं राजवोधीदक्षित्वमृषेः सतः सुष्ठु सम्भाव्यत इति भासस्य तदवरजकालिदासोपजीव्यत्वं निदर्शितं वाल्मीकिव्यासयोरिव तदवरजभासोपजीव्यत्वं न्यायप्राप्तं द्रष्टव्यम् ।

किञ्च रूपकैर्नामाप्रत्यक्षमपीतिवृत्तं प्रत्यक्षमिवायुभाष्यते इति तानि दृश्या-

दग्धवानित्यर्थः । एवञ्चोभयोः साम्यं फलितम् । विष्णुधर्मानितिच्छन्दे तथा मूलपाठकल्पने च पूर्ववदेवार्थः । किन्तु विष्णुधर्मानिति मूलपाठे प्रतिपाद्यप्रतिपादकवारभेदापचारेण विष्णुधर्मानां प्रतिपादकं भासस्य काव्यमित्यर्थो वक्तव्यः । स च द्विष्टः सरसकाव्याननुगुणः । यदि तु मूले विष्णुधर्मानित्यत्र नकारस्य लेखकप्रमादाद्यतत्वं कल्प्येत, तदा विष्णुधर्मच्छन्दः प्रथमैकवचनान्तः 'सः' इत्यस्य विशेषणम् । विष्णुधर्मापकः सर्वत्र कमणशीलो धर्मो दाहकस्वरूपो यस्य स तथाभूत इति तदर्थः । औत्सर्गिकदाहस्वभाषवामिति यावत् । तथाभूतोऽस्मिरपि भासकाव्यं न ददाहेत्यमिद्व्यपरीभोत्तार्ण भासकाव्यप्राप्तस्य प्रतिपादितं भवति । पूर्वोक्तापठयोस्तु भगवद्भर्माणाममिद्व्यपरीक्षोत्तार्णत्वं प्रतिपादितं स्यात् । तच्च काव्यगुणप्रस्तावे न प्रकृतम् । किन्तु तृतीयपाठे व्याख्यानपङ्क्तिरनुकूलं लक्ष्यते, तस्यां विष्णुधर्मानित्यर्थे नकारस्यागस्य 'तयो-र्मध्यात्' इति वाक्ये 'भासस्य काव्यम्' इत्यनयोः पदयोर्मिथोऽस्य च पूर्वोक्तापठभाष्य कल्प्यताम् । सर्वथा श्लोकस्याख्ययोः पाठशुद्धिर्मातृकान्तरे परीक्षणीयेव ।

न्युच्यन्ते । तथाविधानुभवजन्मा परमश्चित्तोल्लासो रसः । स नाम सहृदयानां

काम्यः । अतो रसौपयिकमेव सर्वमर्थजातं रूपकेषु निबन्ध-

१. भासकालिदास-
काव्यकोस्तारतम्यम् ।

नमर्हति । रसौपयिकत्वं चार्थानामुपादीयमानानां स्वाभावि-

करूपापरिहारेण प्रतिपत्तुर्बुद्धिं स्वरसत उपाकूटानामेव भव-

तीति तेष्वसम्भाव्यकृत्रिमरूपसृष्टयः कविना वर्जनीयाः । अर्थानां स्वभावकृतं यत् परमं सौन्दर्यं, तदाविष्करणीयम् । तेषां रुचिरः स्वो भावोऽननुगुणालङ्कारघटनया नावच्छादनीयः । स पुनरनुगुणैरलङ्कारैरयत्नघटितैः कापि कापि काममुपस्कर्तव्यः । सेवं रीतिर्भासेन निपुणमादृता, कालिदासेन तु प्रायः । अनलङ्कृतसुन्दराण्येव हि भासस्य भूयिष्ठानि सूक्तानि, अलङ्कृतसुन्दराणि तु कालिदासस्य । अलङ्कारेषु हि— उपमा दृष्टान्तोऽर्थान्तरन्यास इत्येवञ्जातीयका ये सर्वव्यवहारसाधारणोपयोगाः मुकुमाराः, त एव भासेनोपात्ताः, ते चायत्नघटिताः, ते च कचित् कचिदेव; कालिदासेन तु ते यत्नतश्च बहुत्र चादृताः । अयमर्थ उभयकाव्यापातदर्शनादपि सुग्रह इति नोदाहरणैर्निरूप्यते ।

किञ्च नाटकीयं सर्वं वस्तु पात्राणां मानसोक्तिभङ्गचान्योन्यभाषणभङ्ग्या च प्रतिपत्तुबुद्धौ यथास्वभावमारोपणीयम् । तत्रार्थस्य स्वभावो यथा लोकतोऽनुसर्तव्यः कविना, तथा तत्प्रतिपादकवाक्यस्यापि स्वभावो लोकतोऽनुसर्तव्यः । सम्भाषणवाक्यं च लोके चूर्णकरूपमेव व्यवहर्तार उत्सर्गत उपयुज्यत इति चूर्णकरूपं तत् स्वाभाविकं, श्लोकरूपं तु नियतवर्णसन्निवेशरत्नाञ्च स्वाभाविकम् । स पुनः श्लोकबन्धः चूर्णकवत् सुखतरार्थप्रतिपत्तिकारी कचित् कचिन्निवेश्यमानः शोभां पुष्पातीति यथास्थानं नाटकेषु तथाविधं तमादर्तुमर्हन्ति कवयः । किञ्च शब्दशब्दार्थचारुतात्पत्वेऽपि श्लोको वृत्तसहजात् सौष्ठवाचारुरवभासते । गद्यं तु चारुभिरेव शब्दैश्चारुभिरेवार्थैश्चारुभिरेव शब्दसन्धानैः समुचितैश्चारुतां नेतव्यमिति दुष्करं नाम गद्यम् । अत एव काव्यालङ्कारे “काव्यं गद्यं पद्यं च” (अधि० १. अध्या० १. सू० २१) इति सूत्रं विवृण्वन् वामनः “गद्यस्य पूर्वं निर्देशो दुर्लक्षविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात्” इत्याह ; अभिगुक्तोक्तिं च स्वकालप्रसिद्धां तत्र प्रमाणयति— ‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ इति । तथा च चूर्णकं नाटके प्रधानं, श्लोकस्त्वप्रधानमिति सिद्धम् । तस्य शब्दतोऽर्थतश्च सौष्ठवसम्पत्तौ रूपकार्थः सुष्ठु सम्पन्नो भवति । अनेनैव न्यायेन शब्दतोऽर्थतश्च कामनीयकपरम-

काष्ठाधिरूढानि सरससरसानि चूर्णकानि भासो बहुलं प्रयुक्ते, श्लोकाश्च तत्समानगुणान्, तानप्यल्पशः । अत एव स श्लोकरहितमपि रूपकेऽङ्गं विधत्ते, यथा स्वप्ननाटके द्वितीयं तृतीयं च, यथा च चारुदत्ते द्वितीयम् । रसं च तद्गतचूर्णकवाक्यजालमात्रात् समृद्धमनुभावयति । पञ्चरात्रे यद्यपि श्लोका बहुलाः, तथापि ललितचूर्णकनिर्विशेषा एव ते । कालिदासेन तु शाकुन्तले भासं सर्वात्मनानुकुर्वतापि तदीयचूर्णकवाक्यतुल्यं कामनीयकं चूर्णकेषु नोपाहितम् ।

तत्र को हेतुः स्यात् ? नूनं भासकाले संस्कृतभाषाया इतरभाषावलोकन्य-
वहारवीथ्यां सञ्चारस्तथा प्रचुर आसीद्, यथा विवक्षितमर्थं मूर्तमिव करे समर्प-
यन्त एकान्तचारवः शब्दाः कवेर्यथाकामलभ्या अभूवन्; अर्थोल्लेसाश्च वस्तुस-
त्स्वभावपरमार्थैकावगाहिनः कविधियां सहजा आसन् । तदुभयवशादकृत्रिमोदार-
वक्रभिप्रायघनानि गद्यशकलानि भासोऽनायासं निर्मितवान् । कालिदासकाले
तु संस्कृतभाषाया व्यवहारवीथीतो निष्कान्तत्वात् तथाविधाः शब्दा मृग्या जाताः ।
तथाविधार्थोल्लेखशालीनता च कवीनां परोक्त्युपजीवनपरत्वात् सञ्जाता । अत
एव कालिदासकाले नवीनेषु काव्येष्वौत्सर्गिकावद्यत्त्वप्रतीतिः, अवज्ञाविषयता च
तन्मूला स्थितेति

*“पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”

“वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ।”

इत्याभ्यां मालविकाग्निमित्रवाक्याभ्यां सूचितम् । परोक्त्युपजीवित्वं च कवीनां,

“मुदयस्तावदयं न्यायो यत् स्वशक्त्या प्रवर्तते ।

अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥”

(परि० ६. श्लो० ६.)

इति भामहोक्त्या भामहकालेऽपि स्थितमित्यवगतं, किं पुनस्तदुत्तरकाले ।
तस्माद् भासकाव्यभासुरं सम्भाषणचूर्णककामनीयकं शाकुन्तले न भासत इत्यु-

* पुराणत्वात् सर्वं न साधु, किन्तु किञ्चिदसाधुपि भवतीत्यर्थः । तथा नवत्वात् सर्वं
नापद्य, किन्तु किञ्चिद् किञ्चिद् अनवद्यमपि भवतीत्यर्थः ।

पपन्नम् । किन्त्वसौ महाकविर्नव्यसाधुकाव्यवैरल्यशोचनीये स्वकाले साधुकाव्य-
निर्माणलभ्यां कीर्तिं कामयमानः सर्वाकारकाम्यं वाल्मीकिव्यासभासभुण्णं
पुराणं पन्थानं प्रयत्नादुपाश्रित्य पाणिनिभामहाद्यनुशासनविधेयो लोकोत्तरस्व-
प्रतिभावैभ्यदृष्टैः सर्वकविलोकानुकार्यैर्बैचित्र्यविशेषैर्भूषितानि नवानि काव्यानि
रचयाम्यभूव । तत्र च रघुवंशप्रभृतिषु यादृशं श्लोककामनीयकं, तादृशं तद-
धिकं वा शाकुन्तले चकास्त्येव; शब्दार्थसौन्दर्यं चाकृत्रिगं पुराणकाव्यादनतिन्यून-
मदुद्योतत एव श्लोकेषु सर्वतः ।

न चास्मादकृत्रिमसौन्दर्याद् भासादनतिविप्रकृष्टोत्तरकालता कालिदास-
स्य शङ्कनीया, वर्षसहस्रविप्रकृष्टकालजन्मनापि तेन पुराणकाव्यानुकरणसमाधिना
भासात् कालिदास- स्वीकृतेषु सौन्दर्यस्य पुराणकाव्यादनतिन्यूनस्य सुखाधेयत्व-
स्यानतिविप्रकृष्टकाल- सम्भवात् । आधुनिकेनापि हि कविना पूर्वकाव्यानुकरणस-
त्त्वखण्डनम् । माधिना तादृशं पूर्वकाव्यसौभाग्यं स्वीक्तावाभातुं शक्यं,
किं पुनर्लोकोत्तरप्रतिभावैभ्यदतिशयितसर्वाचीनकविनिवहेन कालिदासेन ।

एतेन कालिदासप्राकृते भासोपयुक्तप्राकृतरूपसाजात्यदर्शनाद् भास-
कालिदासयोः पौर्वापर्यमल्पकालविप्रकर्षकृतमेव भवितुमर्हतीत्यहोऽपि प्रत्युक्तः ।
पूर्वोक्तिरित्या संस्कृतस्य व्यवहारबाधत्वे तदनुचरस्य प्राकृत-
स्यापि तथात्वेन कालिदासप्राकृते भासप्राकृतं प्रति साजा-
त्यस्यैव प्राप्तत्वात् ; भाषावैरूप्यहेतोर्व्यवहारस्यास्तमये भा-
षावैरूप्यस्यासम्भाव्यत्वात् ; अवश्यप्रयोज्ये च प्राकृते तस्य
तदात्वलोकव्यवहारप्राप्तवैलक्षण्यस्य कस्यचिदभावे पुराणनाटकपरिशीलितप्राकृत-
जातीयस्यैव नवे नाटके प्रयोक्तव्यत्वात् ; नयनाटकशिल्पेषु कविभिरीदृशस्यैव प्रा-
कृतप्रयोगसमुदाचारस्याद्याप्यनुवर्तनात् । एवञ्च यथाधुनिके नाटके प्राकृतशब्दा-
नां कालिदासप्राकृतशब्दसाजात्यदर्शनं तत्कर्तुः कालिदाससन्निकृष्टकालप्रभवतां
साधयितुं नालं, तद्वदेव कालिदासनाटके भासप्राकृतसाजात्यदर्शनं कालिदा-
सस्य भाससन्निकृष्टोत्तरकालप्रभवतां गमयितुं न समर्थम् ।

ननु च भाषायां लोकव्यवहारदशामनुभवन्त्यामेव सत्यां तदीयशब्दानां

रूपपरिवृत्तिः सम्भाव्यते । व्यवहारविच्छेदे च तेषां पूर्वसिद्धात् स्वरूपादप्रच्यु-

५. कालिदासकाले तिरेव सर्वदेति सत्यं, किन्तु संस्कृतस्य व्यवहारविच्छेदः
संस्कृतस्य लोकभाष्य-
स्वभावाः । कालिदासकाले स्थित इति कथं निश्चीयते, कथं च प्राकृ-
तस्य ? इति चेद्, उच्यते । इह हि भाषायास्तावत्

क्रमिकास्तिस्रोऽवस्था भवन्ति — आशिशुव्यवहार्यता प्रथमा, तत्सहचरी ग्रन्थ-
व्यवहार्यता द्वितीया, ग्रन्थमात्रव्यवहार्यता तृतीयेति । व्याकरणस्य च द्वे प्रयो-
जने — एकं सिद्धानां शब्दानां लाघवेन व्युत्पादनम्, अपरम् अशक्तिप्रमादादि-
जाद् रूपपरिवर्तनाद् अपूर्वशब्दोपजनाच्च रक्षणम् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वप्रयोजन-
कुक्षिगतम्, उक्तयो रूपपरिवर्तनापूर्वशब्दोपजनयोरलक्षणाविषयतया तत्परिहारेणैव
व्याकरणेन सिद्धशब्देषु व्युत्पत्त्युत्पादनात् तयोरप्रामाण्यावधारणात् । यत्तु ऋते-
ऽप्यशक्त्यादिकाद् आद्ययोर्दशयोर्निष्प्रतिग्रन्थलोकव्यवहारप्रवाहस्याभाव्यात् तदा
तदा जायमानं शब्दानां रूपपरिवर्तनमपूर्वशब्दोपजनश्च, तयोर्निवारणे विद्य-
मानमपि व्याकरणं नैव प्रमविष्णु, स्वकालिकलोकव्यवहारसिद्धशब्दव्युत्पादन-
मात्रप्रवृत्तस्य तस्य स्वीचरकालिकलोकव्यवहारसेतस्यच्छब्दविषयं व्यापारायोगात् ।
अन्येनान्येन तु व्यवहारप्रवाहमुखप्रेक्षिणा तदा तदा व्याकरणेनेत्येवम् ।
अतो न किमपि व्याकरणं तावत् परिनिष्ठितं भवति, यावदादिमे दशे भाषा
नातिवर्तते । व्यवहारप्रवाहानुचीर्णा हि भाषा भाविरूपान्तरशब्दान्तरोपजन-
त्वादन्विग्यक्तकृत्स्नाकारेत्यपरिनिष्ठिता । व्यवहारप्रवाहोचीर्णा तु असम्भावित-
भाविरूपान्तरशब्दान्तरोपजनत्वात् प्रतीतकृत्स्नाकारेति परिनिष्ठिता । परिनिष्ठित-
भाषाविषयं च व्याकरणं परिनिष्ठितम्, अपरिनिष्ठितभाषाविषयमपरिनिष्ठितं
वेदितव्यम् । एवं प्रवर्तमानायां व्याकरणपरम्परायां यस्य व्याकरणस्य प्रादुर्भा-
योत्तरकाले आशिशुभाषणीयतां भाषा जहाति ग्रन्थमात्रस्थायिनी, तत् परिनिष्ठितं
मन्तुं शक्यं, प्रमाणभूतलोकव्यवहारप्रवाहपरिक्षयाद् भाषिसन्दान्यथाभाषादि-
शङ्काकलङ्कवैधुर्यात् । परिनिष्ठितविधिवान्यत्ताभारणीश्च प्रतिपत्तिस्तस्मिन् लोकः
कर्तुमर्हतीति वस्तुस्थितिः ।

तत्र संस्कृतभाषायाः पाणिनीर्य *व्याकरणं परिनिष्ठितं महाभाष्यकारो
मन्यते । यतः स तदनुशिष्टान् शब्दान् साधूनाह, तदन्यांश्चासाधून्; धर्मं च

* व्याकरणम् इत्येषां पदस्यः सूत्रप्रसङ्गः ; उक्तं पाणिनीयस्योक्तिस्तु पाणिनेः प्राधान्यात् ।

प्रयोगे तेषां साधूनामुपदिशति, अन्येषां चाधर्मम् । तं चेन्मुपदेशम् आ-
 महाभाष्यकाले तत्कालादन्यभिचरन् महाजनो मुक्तसंशयं भक्त्यानुव-
 संस्कृतस्य जनभाष- तर्ते । यदि तदपरिनिष्ठितम् (व्यवहारप्रवाहानुत्तीर्णसं-
 णाभवः । स्मृतविषयम्) अमंश्यत, तदननुशिष्टानां शब्दानां सामा-
 न्यतोऽसाधुत्वं नावश्यत, तथाकथने हि प्रबलवर्तमानलोकव्यवहारप्रवाहस्वभावा-
 वश्यम्भाविस्मभावा ये भाषायां रूपविशेषाः, तेऽप्यसाधव इत्युपदिष्टं स्यात् ।
 तथा च तादृशान् रूपविशेषान् यथा व्यवहारप्रवाहो न प्रसुवीत, ते तत्प्रसूता
 अपि वा न भाषामाविशेयुः, तथा व्यवहर्तृभिर्व्यवहारप्रतीपं चेष्टितव्यमित्येवा-
 र्थादुपदिष्टं स्यात् । तच्च भाषाभ्युदयेषिणां तद्विधानां तत्रभवतां न साम्प्रतं
 स्यात् । इच्छन्नपि तल्लोको व्यवहारप्रवाहेऽनपाये नानुवर्तितुं पारयेत् । तस्मा-
 देवं कल्पनीयं — भगवान् महाभाष्यकारः स्वकाले नानारूपासु देशीयभाषासु
 प्रचरन्तीषु संस्कृतभाषाया व्यवहारप्रवाहं (आशिषुभाष्यत्वदशाम्) सर्वतोऽस्तं-
 यातमपश्यत् । तेनायतौ तस्या अभ्युदयं प्रति विगतप्रत्याशः क्षयं च क्रमभा-
 विनं सम्भावयन्, सा ग्रन्थमात्रव्यवहार्यतादशाया अपि यथा नापेयात्, तथा
 तां संरक्षितुमैच्छत् । अनेन परिनिष्ठितेन व्याकरणेन साधूनवगत्य स्थितेषु
 संस्कृतग्रन्थेषु सम्यग् व्युत्पत्तिं लभमाने लोके, नवनवेषु च ग्रन्थेषु तेन निर्मायि-
 माणेषु ग्रन्थव्यवहार्यत्वदशा संस्कृतस्यानपायं स्थास्यतीति मत्वा जनस्य साधु-
 शब्दानां विज्ञाने प्रयोगे च परमादरजननार्थं धर्महेतुतां प्रमाणप्रदर्शनेन स
 उपदिष्टवान् । लोकश्च तमुपदेशमनुसरन् समस्तसंस्कृतग्रन्थस्यायिष्यद्व्युत्पादन-
 रूपपरमोपकाराधानगुरुषु पाणिनीयविधिषु वेदोदितविधिसाधारणं बहुमानमद्यापि
 भजत इति । एवं तावत् सुव्यक्तो महाभाष्यकारकालेऽपि संस्कृतस्य व्यवहार-
 प्रवाहविच्छेदः, किमुत कालिदासकाले ।

प्राकृतस्य व्यवहारविच्छेदः कथमिति यः प्रश्नः, तस्येदानीमुत्तरमभिधात-
 व्यम् । तच्च अवसिते संस्कृतस्य व्यवहारप्रवाहे प्राकृतस्यापि तत्सहचारिणः सतः

६. कालिदासकाले प्रा- सोऽर्थादवसितो भवतीत्येवं शक्यमभिधातुम् । कथं पुनः
 कृतव्यवहारविच्छेदः । प्राकृतस्य संस्कृतसहचारित्वमिति चेत्, तत्तिरूपणीयम् ।

तत्रादौ संस्कृतप्राकृतयोरुत्पत्तिक्रमश्चिन्तनीयः । यद्यपि संस्कृतशब्दानां नित्यवेदा-

श्रितत्वाभित्यत्वमिति दर्शनं वैदिकविश्वासभूमिः, तथापि भाषात्वाविशेषात् संस्कृतस्यापि भाषान्तरस्येवोत्पत्त्या भाष्यमेवेति सा यद्यद्विदुमारभ्यते, तर्हि तद्वहस्यैव राजमार्गो लक्ष्यते —

पुरा नाम जनानां साधारणी भाषा काचिदासीद्, यया ते देहयात्रावर्तन-
मात्रपर्याप्तमादौ व्यवजहूः । तस्याः कनेण भाषणप्रवाहे प्रतापमाने जनेषु धीमन्तो

यदा नवनवान् पदार्थान् ऐहिकामुष्मिकान् भोग्याभोग्यान्
संस्कृतोत्पत्तिः ।

नानादर्शनानि च मानसैः काविकैश्च स्वव्यायामैरुपलब्धुमा-
रेभिरे, तेषां चोपलब्धाभ्युपायेषु स्वरूपगुणफलेषु अभिवर्धनेषु च जनान् सह-
जीविनो जनिष्यमाणांश्च व्युत्पत्तिमतः कर्तुमिच्छन्, तदा तथैव भाषया तथाविध-
मदार्थसम्बद्धवस्तुप्रतिपादकान् ग्रन्थानरचयन् । एवं बुद्धिमत्पुरुषपरम्परया नवनव-
वस्तूपलम्भपारम्पर्यं तत्प्रतिपादकनवनवग्रन्थपारम्पर्यं च प्रवर्तितमासीत्, सर्वतः
प्रथितं च । एतस्यां च ग्रन्थावस्थायां भाषायाः केवलभाषणावस्थात्यन्तासम्भविनां
सौष्ठवानां योगाः सज्जाताः । ग्रन्थेषु हि शब्दानां पारिमित्यापरित्यागेन बह्वर्थ-
त्वमनावृत्तत्वमुच्चारणशुक्लत्वं सङ्कटनचारुत्वमित्येते गुणा यत्राद् अवज्यात् संसि-
द्धाः । यावद् यावच्चार्थपूर्वत्वं बुद्धिमदुद्यमादसङ्कटदुष्टमासीत्, तावत् ताव-
न्नवनयाः शब्दाः कोटिशो भाषामाविष्टा अभवन् । प्रतिपादनभङ्ग्यश्चोच्चा-
वचा भाषामधिरुदाः । एवं तावद् ग्रन्थदशा-भाषणदशयोरन्योन्यगुणाधायिन्यो-
रात्मनि समावेशात् क्रमसमासादितलोकोत्तरसौभाग्या काचि शास्त्रा मूलभाषाया-
स्तस्याः समजायत, यां पूर्वोक्तबुद्धिमज्जनवर्गस्तरन्तानवर्गस्तदनुशासनप्रतीक्षी
च जनवर्गोऽवललम्बे । सेवमेव, मन्ये, संस्कृतं व्यपदिष्टा, बुद्धिमत्पुरुषपारम्पर्य-
दृढप्रयत्नोपाहितनानासंस्कारयोगात् । ये पुनः पुरा जनेषु बुद्धिमन्दा बुद्धिमद-
नुशासनाप्रार्थिनो बामवन्, तैर्भाष्यमाणायां मूलभाषायां व्यवहारप्रवाहस्वभावसु-
लभसम्भवा अपूर्वशब्दोपजनादयो विशेषाः संस्कृतभाषिपरिचयानुरूपा गुणाश्चो-
पजाताः, अभिवृद्धाश्च क्रमशः । एवञ्जातीयगुणपरिग्राहिण्याश्च तस्याः काश्चि-
दपराः शाखा अपि सज्जाता असंस्कृतरूपाः । तत्र संस्कृतं संस्कारविशेषप्रभावात्
तद्व्यवहर्त्रेयेतव्यग्रन्थैकरूप्याश्च देशभेदेऽप्यभिन्नरूपमेव व्यवहृतमासीत् । अप-
रास्तु भाषाशास्त्रास्तदुभयमायाद् देशभेदेन भिन्नरूपा एव व्यवहृताः संस्कृतोप-

जीविन्यश्चाभूवन् । अत एव संस्कृतमसंस्कृताभिर्भाषाभिः शब्दतोऽर्थतश्च सर्वा-
त्मनोपजीव्यमानं तासां सर्वासां पोषकमभवदिति पोषकत्वान्मातेव सन्मातृभा-
षेति व्यपदेशमर्हति § । सोऽयं मूलभाषाविभागः सम्भावित उक्तः ।

अन्योऽपि तु संस्कृतव्यवहारसाम्राज्यकालावश्यम्भावी भाषामेदः सम्भा-
वितोऽस्ति । संस्कृतं तावत् पुराः सुशिक्षिता अल्पशिक्षिताश्च ईषत्तारतम्येन
सम्यग् व्यवजह्रुः, नैवाशिक्षिताः । स्त्रियश्च प्रायेण विद्या-
प्राकृतोत्पत्तिः । शिक्षणविरहात् संस्कृतशब्दान् यथाबलानुसारयितुं शक्ताः,
तथा बाला अपि । ततोऽशिक्षितजनगोचरेषु व्यवहारेषु तदशक्तितारतम्यात्
संस्कृतेमेकदेशविकृतमधिकदेशविकृतं चोच्चारितमासीत् । इदं विकृतसंस्कृतं
प्राकृतं व्यपदिष्टं, प्रकृतेः संस्कृतादागतत्वात् । एतच्चाशिक्षितवार्णिकस्त्रीपुरुष-
व्यवहृतं शिक्षितवार्णिकव्यवहारसन्निकर्षादनतिविकृतं प्रशस्तम् । वार्णिकेतर-
स्त्रीपुरुषैः शिक्षितासंसर्गिभिर्व्यवहृतं तु उक्तप्राकृतव्यवहर्तृपरिचयबाहुल्यात् शिषि-
तवार्णिकव्यवहारपरिचयारूपत्वात् पूर्वोक्तासंस्कृतभाषाभाषिजनव्यवहारपरिचयाच्च
विकृततरं विकृततमं चाभवत् । अत एवेदं प्राकृतं न प्रशस्तम् । अस्य च प्रश-
स्तप्राकृतापेक्षयाधिकानां विकारमात्राणां तारतम्ययोगात् प्राकृतप्रकृतिकत्वाच्चात्रानेके
प्रकाराः सम्भाविताः । ते च प्राकृतलक्षणग्रन्थेषु द्रष्टव्याः* । इत्थं च संस्कृत-
व्यवहारप्रवाहो यदा प्रवृत्तः, तदाप्रभृति प्राकृतव्यवहारप्रवाहश्चायेव मूर्तिं तमनु-
वर्तमानः प्रथित इत्यवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति संस्कृतव्यवहारप्रवाहस्यास्तमये
प्राकृतव्यवहारप्रवाहोऽपि तत्समकालमस्तमितो भवतिच्छायेव मूर्तेरिति सिद्ध-
एव प्राकृतस्यापि व्यवहारविच्छेदो वेदितव्यः । तत्र संस्कृतभाषिणां नटकलावि-
नोदे यदाभिरुचिः सज्जाता, तदा तदानुगुण्याद् रूपकशिरूपं तैराभिर्भाषितम् ।
रूपकेषु च पात्राणां भाषाया यथास्वभावमनुरोद्धव्यतया स्त्रीप्रभृतीनां तादात्विक-

§ यद्यप्यष्टिकाक एव भगवता संस्कृतं व्यवहाराय जनेभ्यः समर्पितमित्यभिमतम्यते, तदा
जनकत्वलक्षणमेव मातृत्वं संस्कृतस्य भाषान्तरं प्रत्यभिगम्यताम् ।

* यास्तु मूलभाषायाः शाखा असंस्कृताः पूर्वमुक्ताः, ता अपि प्राकृतपदेन कामं व्यपदिष्टं
लक्ष्याः, प्रकृतिरूपतिकं मूलभाषारूपं, तस्याः सम्बन्धि औत्पत्तिकमूलभाषारूपप्रचुरमित्यर्थाद्,
असंस्कृतत्वसारस्यनिमित्तादुपचाराद् ।

व्यवहारप्रवाहसिद्धं प्राकृतं प्रयुक्तम् । न च संस्कृतभाषाव्यवहारकाले नटकला-
विनोदसद्भावं प्रति विप्रतिपत्तव्यं, यतः पाणिनिना 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु-
नटसूत्रयोः' (४. ३. ११०) 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४. ३. १११) इति
सूत्रयुता नटकलालक्षणशास्त्रं स्मर्यमाणं लक्ष्यभूताया नटकलायाः स्वपूर्वकाल-
सिद्धत्वमनुमापयति । स च पूर्वकालः पाणिनिकालात् पूर्वतरो मुक्तसंशयं संस्कृ-
तव्यवहारकाल एव प्रत्येतुं शक्यः ।

या त्वशोकशिलालेखभाषा पाली या, सा प्रागुक्तानु मूलभाषाशाखा-
स्वसंस्कृतरूपास्वन्यतमा कामं स्यात् । सा पुरा कैश्चिज्जनवर्गैर्भाषिता तेषु भूयि-
ष्ठेषु बुद्धमतमवलम्बनानेषु तन्मतप्रस्थाश्रिता चाभवत् ।
अशोककालिकभाषा । संस्कृतभाषिषु प्राकृतभाषिषु च केचिद् यदा बुद्धमतं प्रविश्य
पूर्वबौद्धसहचरा बभूवुः, तदा तस्यां संस्कृतप्राकृतमिश्रणमप्यव्यवस्थितं समजनि ।
किञ्च तस्यां शोभातिशयजनकत्वबुद्ध्यापि संस्कृतं मिश्रयाम्बभूवुरान्ध्रीकैरख्यादा-
विव व्यवहर्तारः† । अतस्तस्याः संस्कृतप्रचुरत्वं प्राकृतसदृशत्वं चोपपन्नम् । न तु
सा साक्षात् प्राकृतं, न वा तस्य पूर्वविधा, न च चोत्तरावस्थेति प्राकृतादन्यैव
सा भवितुमर्हा । प्राकृतसारूप्यमात्राच्च तस्यां प्राकृतपदं कामनुपचर्यताम् । सेय-
मशोककाले जनभाषिता वा भवतु, बौद्धग्रन्थमात्रस्थायिनी वा भवतु; बौद्धैस्तु
तदानीं तस्यामादरो बद्ध एवासीत् । अशोकार्वाचीनकालेष्वपि बौद्धकविना केन-
चित् सा भाषा तत्प्रणयात् कौतुकाच्च स्वच्छन्दनिमित्ते नाटके संस्कृतेन सह निवे-
शितापि कामं सम्भाव्यते । सर्वथा संस्कृतव्यवहारप्रवाहगतिं भाषणे
ग्रन्थे चानुरुन्धानैस्तु कविभिः प्रणीतेषु रूपकेषु संस्कृतेन सह तच्छाया-
त्मकं प्राकृतमेव पूर्वोपपादितं प्रयोक्तव्यं प्रयुक्तं चासीत् । सैव च रीतिव्यव-
हारविच्छेदकालिकैरपि कविभिरनुवृत्तेति ‡प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

य एते नाटकेष्वार्षाः शब्दाः § पूर्वमुक्ताः, ते किं प्रागेव पाणिनेः

† अयमर्थं आन्ध्रकैरलभाषाभाषणतादिपरिशीलने सुबोधः । ‡ भाषाकालिदासयोः प्रा-
कृतसाक्षात्प्रस्तावोक्तम् । § भाषास्व रूपित्वप्रस्तावे ।

कविना प्रयुक्ताः, आहोस्वित् पाणिनेरेव काले, उत पाणिन्यनुशासनस्यावि-

भूतस्य प्राक् प्रचाराद्, उताहो अनुवर्तमान एव तस्य
 ७. भासस्य पाणिनि-
 पूर्वकालिकत्वम् । प्रचारे इतीदानीं चिन्त्यते । इह न चतुर्थः कल्पः कथ-

मपि सम्भवी, तदा हि पाणिन्यनुशासनविरुद्धाञ्छब्दा-
 नापशब्द्यात् मुशिक्षितः कविर्न प्रयोक्तुं व्यवस्येत्, शब्दशरीरत्वात् काव्य-
 स्य, शब्दासाधुत्वे ध्वजस्पृष्टशरीरस्येव शरीरिणो जुगुप्सनीयत्वात्; ऐत्वयान्तु
 प्रयुक्तवतस्तस्य काव्यानि शिष्टैर्न परिगृह्येरन् । शिष्टापरिगृहीतेषु च तेषु कुतो
 लोकस्यादरावकाङ्क्षः, कुतस्तरां लोकादरमूलः कवेः कीर्तिलाभः । प्रत्युत कवे-
 लोकोपहास्यत्वमपशब्दप्रयोगप्रत्यवायोपदेशशास्त्रविसृम्भणः पापयोगश्च स्यात् ।
 भासस्य तु तथाविधप्रयोगबहुलानि नाटकानि पाणिनिभक्तैरेव कालिदासादि-
 भिरतिबेलमुपलालितान्यासन्; कीर्त्तिश्च विस्तृतेः परां कोटिमस्पृशदिति ।

न तृतीयः कल्पः । न हि पाणिनिशास्त्रस्याप्रचारकालः कः खलु
 भवेत् । न तावत् क्रैस्तप्राचीना प्रथमा शताब्दी, महाभाष्यसचिवस्य सतस्तस्य
 तदानीं सर्वतः साम्राज्यात् । द्वितीयस्यामपि शताब्द्यां तत्प्र-
 चारस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । न च द्वितीया शताब्दी, यस्यां

पाणिनिशास्त्रस्य
 प्रचारकालः ।

महाभाष्यमाविर्भूतमिति पुरावृत्तचिन्तकानां केषाञ्चिद्दृष्टः,
 अतिविस्तृतसङ्ग्रहग्रन्थसङ्केतात्मनो महाभाष्यस्य निर्माणे कारणं सङ्ग्रह-
 ग्रन्थास्तमयं, तं च पाणिनिव्याकरणाध्यायिनां सङ्केपरुचित्वकृतं वदता वाक्य-
 पदीये भर्तृहरिणा तदानीं पाणिनिव्याकरणाप्रचारस्थितेः कथितप्रायत्वात् ।
 अन्यथा पाणिनिव्याकरणास्तमयमेव तदरुचित्वकृतं कारणं सोऽवदिष्यदिति ।
 तत्र भर्तृहरिवाक्यं यथा —

“प्रायेण सङ्केपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते ॥ ४८४ ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥

अलङ्काराधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥”

इति । एष्याद्यः श्लोकः पुण्यराजेनेत्यं व्याख्यातः—

“इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे व्यादयुपरचितं ग्रन्थलक्षण-
रिमाणं सङ्ग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत् । तच्च कालवशात् सुकुमारयुद्धीन्
वैयाकरणान् प्राप्यास्तमुपागतम् । तस्मात् क्लेशभीरुत्वात् सङ्क्षेपरुचयस्ते
जनाः । अत एवाल्लपो विद्यासु परिग्रहः स्वीकारो येषां ते तथा । ततस्तैः
सङ्ग्रहाध्ययन उपेक्षिते सत्यस्तं यातः सङ्ग्रहः ।”

इति । अन्तिमार्धव्याख्याने च तेनेत्यमुक्तम्—

“एतेन सङ्ग्रहानुसारेण भगवता पतञ्जलिना सङ्ग्रहसङ्क्षेपभूतमेव
प्रायशो भाष्यमुपनिबद्धमित्युक्तं वेदितव्यम् ॥”

इति । अत एव न तृतीयचतुर्थ्यावपि शताब्धौ, सङ्ग्रहग्रन्थस्य प्रचयप्रत्यस्तमयो
प्रति पर्याप्ते तद्वैपुल्यानुगुणे कस्मिंश्चित् कालेऽवस्थापेक्ष्येऽत्यवरतस्तयोर्द्वयोः शता-
ब्धोरुपकल्पनीयत्वात्, तदानीं च पाणिनिव्याकरणप्रचारस्यावश्यम्भावात् ।
अतः पञ्चमशताब्दीति वक्तव्यम् । तस्याश्चावरतः पूर्वार्धं कात्यायनस्य कालो
भवेदुमर्हति, तस्य सूत्रतुल्यलघुवार्त्तिकग्रन्थकृतोऽतिविपुलग्रन्थकर्तृव्याख्यापेक्षया
प्राचीनत्वौचित्यात् । तदानीं च व्याकरणस्य प्रचारोऽवर्ततैव, अत एवा-
ध्येतृगुणातिशयाय तादात्विकशब्दव्यवहारानुरोधिभिर्नवविधिभिः पाणिनिना प्रमा-
दादनुक्तदुरुक्तैः पाणिनिकालादष्टनवोपजातशब्दासिद्ध्यर्थं व्याकरणमापूरितं
विवृतं च वार्त्तिककृता । तस्या उत्तरार्धं तर्ज्यप्रचारकालोऽस्तु, षष्ठ्याः शताब्द्याः
पूर्वार्धं वेति चेत्, तर्हि स कालः पाणिनेरेव अवरोपक्षकल्प्यः कालः सम्भाव्यत
इति द्वितीयः पक्ष एवार्थादवलम्बितो भवति । सोऽपि न युज्यते, यतः पाणिने-
रन्यादृशाः शब्दाः साधवः, भासस्यान्ये शब्दाः साधव इति वैषम्यं समानकाल-
योर्द्वयोर्लोकव्यवहारानुसारिणोर्न सम्भवति । अतः प्रथम एव कल्पः पारिशेष्या-
दाश्रयितव्यः । ननु यद्यर्थाभिमतता अमी शब्दाः पाणिनिपूर्वकालव्यवहार-
सिद्धाः, तर्हि लौकिकत्वादवश्यं लौकिकविधिनैवान्याख्यातुं युक्ताः पाणिनिना,
न चान्याख्याता इत्यसङ्गतमापद्येत । ननु व्यासादिठितिषु दृश्यमानेष्वप्यार्षेषु
लौकिकत्वाविशेषादिदं चोद्यं समानम् । अपिमात्रव्यवहार्यत्वात् ते न लौकिकाः,
किन्तु तथाविधशब्दभिन्ना एव लौकिकाः पाणिनेरभिमताः, आपास्तु ते जडौ-

क्रित्वाद्बैदिकत्वाच्च तेन नान्वास्यता इति चेत् तस्य समाधिः, स इहापि समानः । अथ वैदिकेषु तेषां प्रवेशनमभिसन्धाय वेदगोचरैरेव विधिभिस्तानपि पाणिनिरनुशिष्टवानेव । अत एवच्छन्दोग्रहणेन विधीयमानं कार्यं छान्दोग्य-वार्तेषु शब्देष्वपि भवतीति सूचयितुमार्थपदं वैदिकपदस्थाने 'सम्बुद्धौ शाकल्य-स्येतावनार्थे' (१. १. १६) इति प्रयुक्तवान् । अत एव च "छन्दोवदपयः कुर्वन्ति", "छन्दोवत् कवयः* कुर्वन्ति" § इति वदन् महाभाष्यकारः ऋषीणां छन्दोवच्छन्दप्रयोगसमुदाचारं सिद्धमाहेत्येवं तस्य चोद्यस्य समाधिरुच्येत, इहापि तर्हि स एव समाधिर्भविष्यति । तस्मात् स्थितोऽयं प्रथमः कल्पः — भासे-नार्थो एते शब्दाः पाणिनेः प्रागेव प्रयुक्ता इति । अवश्यं चैतदेवमाश्रयणीयं — पाणिनेः पूर्वतरके काले लिखितपठिताभिनीतानि रूपकाप्यात्मनिति, यतो रूप-कलक्षणात्मकं नटसूत्रं पाणिनिः स्मरति — 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसू-त्रयोः' (४. ३. ११०) इति । तच्च स्वलक्ष्यभूतानि रूपकाणि पूर्वसिद्धान्याक्षि-पति, लक्षणानां लक्ष्यप्रसिद्धयुत्तरकालमाधित्वनियमात् । तानि च मुनिलक्षणमा-ननीयानि रूपकाणि मुनिप्रणीतान्येवार्पग्रन्थसाधारणच्छायापरिग्राहीष्येव च भवितुमर्हन्तीति तान्येवैतानि भासरूपकाणि निरुक्तगुणयोगादिति युक्तमस्ती-कर्तुम् ।

ननु यदि भासस्य कैस्तप्राचीनायां पञ्चम्यां पष्ठ्यां वा शताब्द्यां सत्तो-पगन्थते, तर्हि तेन रामचरिताश्रययोरभिप्रेक-प्रतिमानाटकयोर्निर्माणमसम्भवि,

८. रामेतिहासस्य रामविषयेतिहासस्य रामायणस्य वा द्वितीयशताब्द्याः कैस्तपूर्वचतुर्थशताब्द्यां प्रागसिद्धत्वादिति चेद्, न, हेत्वसिद्धेः, चतुर्थशताब्दी-मुपसिद्धत्वम् । स्थितेन चाणक्येन रामविषयेतिहासस्य प्रमाणतयोपन्यस्त-त्वाच्चतुर्थशताब्द्याः प्रागपि तस्य सुप्रसिद्धतावगमात् । स हि कौटिलीयार्थशास्त्रे अजितेन्द्रियपूर्वराजवृत्तिनिदर्शनप्रसङ्गे —

“मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन् (विननाश) दुर्योधनश्च राज्या-दंशम् ।” (कौटि १. ५. ३)

* कवयश्चेह ऋषिप्रायाः पुराणा बोद्धव्याः । § 'यू स्थान्द्वौ नदी' (१. ४. ३) इति सूत्रमात्रं दृष्टव्यम् ।

इत्याह । अत्र परदारप्रदानाद् रावणस्य, राज्यांशप्रदानाद् दुर्योधनस्य च विनाशः कथितः । तत्र रावणविनाशेन रामेतिहासः, दुर्योधनविनाशेन युधिष्ठिरेतिहासश्च स्मृत इति, तौ चेतिहासौ रामायणभारतात्मकविति चासन्दिग्धमेव । तयोश्च चाणक्यसमकालिकत्वे तदचिरपूर्वकालिकत्वे वा प्रामाण्यविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् तत्सम्प्रतिपत्तियोग्ये चाणक्यपूर्वकालेऽवस्थापेक्ष्यंऽवरतश्चाणक्यात् सप्ताष्टशताब्दीपूर्वकालिकत्वं कल्पनीयमिति भासकाले रामायणाप्रसिद्धिसङ्कायाः कोऽवकाशः ? । वस्तुतस्तु रावण-दुर्योधननिर्दर्शनयोः क्रमनिर्देशेन रामायण-भारतयोः पूर्वापरकालिकत्वप्रसिद्धिरपि लौकिकी चाणक्येन सूचितेति महा-भारतापेक्षयापि पूर्वकालभवत्वं रामायणस्य वक्तुं न्याय्यम् । रामायणकथा-प्रस्तावस्तत्सम्बद्धहनुमदादिवृत्तस्य बहुत्र स्मरणं रामस्य विष्णवतारत्वाख्यानं चैवं सति महाभारते न्याय्यतरमिति विभावनीयम् ।

नन्वस्तु रामेतिहासस्य चाणक्यपूर्वकालप्रथितत्वम् । किन्तु स एव पश्चा-
न्नानान्वार्थप्रक्षेपादिनार्वाचीनैः पूरित उपलभ्यमानरामायणात्मना प्रथते । तत्र
रामस्य विष्णवतारत्वं यदुच्यते, स प्रक्षिप्तोऽर्थ इति
रामस्य विष्णव-
तारत्वप्रसिद्धिः । चेद्, न । उपलभ्यमानरामायणस्यार्वाचीनसङ्कुलितत्वे

हृदप्रमाणाभावात् । भवतु वा तत् । तथापि प्राञ्चि रामेति-
हासे लेशतः कथिताया एव रामस्य विष्णवतारताया नवीने रामायणे प्रपञ्च-
नौचित्येन सा प्रक्षिप्तेति वक्तुमशक्यैव । रामो भगवान् विष्णुरिति, तच्चरितं
भगवच्चरितमिति, तच्चरितात्मकत्वाद् रामायणस्य पठनं पुण्यहेतुरिति च विश्वास
उपलभ्यमानरामायणमन्तरेणाविच्छिन्नः शिष्टपरम्पर्येण लोके प्रवहति । सोऽयं
मूलमूलं रामेतिहासमविषयीकुर्वन्नेवाकस्माज्जवरामायणविषयेऽङ्कुरितः प्रवृद्ध-
श्चेति कल्पना न स्वत्वाज्जस्यं धत्ते । को हि नाम चेतनो ह्यो यावत् कुतश्चि-
दितिहासग्रन्थान्मानुषत्वेन प्रतीतं कश्चित् पुरुषम् अथ तन्मूल एव ग्रन्थान्तर-
ईश्वरत्वेनाख्यायमानम् ईश्वर इति प्रतीयादिति सिद्धा चाणक्यपूर्वकालिकेऽपि
रामेतिहासे रामस्येश्वरत्वख्यातिः ।

शाक्यमिश्रस्तु भासस्य विदित आसीत् । प्रतिज्ञाविमारकचारुदत्तेषु
श्रमणव्यवहारस्य दर्शनात् । तावता बुद्धपरकालभवत्वं तु भासस्य न नि-

ध्येतुं शक्यं, युद्धपूर्वकालेऽपि शाक्यश्रमणस्थितेः सम्भावितत्वात् । युद्धात् प्रा-

गङ्गकुरितं शाक्यश्रमणैरुपाश्रितं च मतमेव यत्किमपि
९. श्रमणस्मरणम् । पश्चाद् युद्धमुनिना शाक्यवंशजन्मना प्रतिष्ठां नीतमित्य-

भ्युपगमे बाधकाभावात् । श्रमणा हि नाम तपस्विन उच्यन्ते, तपसि श्राम्यन्तीति वा, श्रमयन्ति व्रतैः कायमिति वा व्युत्पत्तेः । तथा च वैदिकग्रन्थे वैखानसधर्म-प्रश्नादौ श्रमणशब्दस्य व्रतिन्यर्थे भूयिष्ठः प्रयोगः । तत्र शाक्येषु ये श्रमणाः, ते नाम शाक्यश्रमणाः । स चायं श्रमणशब्दो वैदिकमतवामैत्रोद्भिः स्वभिधुषु यदा नियमेन प्रयुक्तो रूढो जातः, तदाप्रभृति वैदिकैः स्वीयेषु तस्य प्रयोगो नूतं नादृतः ।

एतेन स्वप्ननाटकोपोद्धातेऽर्थशास्त्रकारचाणक्यपेक्षं यद् भासस्य प्राची-
नत्वं स्थापितं, तद्विदानीं स्थापिततरं द्रष्टव्यम् । न चोपलब्धस्यार्थशास्त्रस्य

१०. चाणक्यगतं चाणक्यकृतत्वे विप्रतिपत्त्यं, ग्रन्थे चाणक्यनिर्मित-
किञ्चित् । त्वस्य स्पष्टं कथनात्, चाणक्यशिष्यप्रोक्तत्वाद्यकथनाच्च,

चाणक्यप्रणयनविस्मभजननक्षमायाः पुराणताया अर्थशास्त्रगतवाक्यगुण्येषु प्रति-
भासाच्च ।

अपिच भरतमुनिप्रणीतमिति यन्माध्यशास्त्रमद्यत्वे प्रथ्यते, यस्या-
भिनवगुप्ताचार्यनिर्मितं व्याख्यानमसमग्रमस्मद्वशेऽस्ति, तदुक्ता लक्षणनियमाः

११. भासस्य प्र- प्रकृते रूपकचक्रे नानुसृता दृश्यन्ते । तत्र कामं स्वप्न-
सिद्धाभास्यशास्त्रात् प्रा- वासवदत्तं बालचरितमविमारकमभिपेक्षनाटकं प्रति-
चीनत्वम् । मानाटकमित्येतानि पञ्चावराहयुक्तत्वादिना भवन्तु ना-

टकानिऽ; पञ्चरात्रम् उपद्वादशनायकापेक्षितत्वात् व्यङ्गत्वाद् अङ्गानां दीर्घत्व-
ह्रस्वत्व-दृष्टस्वतरत्ययोगाच्च समवकारो गण्यतां, किन्तु रसः शृङ्गारो नाय-

* अयं तिष्ठः संज्ञाभाणक्यः कौटिल्यो विष्णुगुप्त इति; यदाह कामन्दकनीतिसारजय-
मङ्गल्य — ‘विष्णुगुप्तायेति सांस्कारिकी संज्ञा, चाणक्यः कौटिल्य इति द्वे जन्मभूमिगोत्रनि-
बन्धने’ इति । विष्णुमत्तेन तद्विप्रा ‘विष्णुरक्षित’ इत्यर्थकं विष्णुगुप्तनामधेयं कृतं स्याद्,
युद्धमत्तेन स्थपुत्रस्य युद्धरक्षितनामेव । तेन चाणक्यमाध्याजो विष्णुमत्तवशोऽपि विज्ञेयः ।

‡ नाटक-नाटी समवकारादीनां रूपकभेदानां लक्षणं भरतनाट्यशास्त्रस्याष्टादशाध्याये
दृष्टव्यम् ।

कानां पृथक्फलत्वं च तदपेक्षितं तत्र नास्ति ; मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूत-
घटोत्कच-कर्णभाराणि बहुपुरुषयुक्तत्वैकाग्रयुक्तत्वादिना व्यायोगा गण्यन्ताम्,
अल्पस्त्रीजनयुक्तत्वं तु तदपेक्षितं दूतवाक्य-कर्णभारयोर्नैव ; ऊरुभङ्गमुत्पट्टि-
काहो व्यपदिश्यतां करुणरसयोगात्, स्त्रीपरिदेवितयोगाच्च, किन्तु स्त्रीपरिदे-
वितं तत्र न बहुलम् ; प्रतिज्ञानाटिका ईहामृग आख्यायतां स्त्रीनिमित्तोपगत-
युद्धत्व-चतुरङ्गयुक्तत्वाभ्यां, किन्तु सा नाटिकेत्येव ग्रन्थे लिखितम् ; चारुदत्त-
मसमग्रं यद्यपि, तथापि मृच्छकटिकवद् व्यपदिश्यताम् ; किन्तु बालचरिते
प्रत्यक्षकृतं युद्धमुक्तम्, अभिषेकोरुभङ्गयोः प्रत्यक्षकृतं मरणमुक्तम् । तथो-
भयं प्रतिषिद्धं नाट्यशास्त्रे इति स्पष्टं तदुक्तनियमानिलङ्घनम् । कविनामकीर्तनं
यन्नाट्यशास्त्रे विहितं*, तदपि न कृतं क्वचिद् इति स्पष्टः सर्वत्र नाट्य-
शास्त्रोक्तलक्षणाननुरोधः । तेनैतदवसातुं शक्यम् — अन्यदेव भासनाटकस्वभा-
वानुगुणं नाट्यशास्त्रं भासकाले स्थितमभवदिति । तच्च पाणिनिस्मृतं† नट-
सूत्रं शिलालिङ्गमुनिप्रणीतं कृशाश्वमुनिप्रणीतं वा स्याद्, भरतमुनिनैव वा
साक्षात् प्रणीतं तन्नाट्यशास्त्रं पुराणं किमपि भवेद्, भासेन 'भरतवाक्यम्' इति
भरतनामधेयसंज्ञाब्दनात् ।

यत्तु अद्यत्वे व्यावहारिकं नाट्यशास्त्रं पूर्वोक्तं, तत् पश्चात्प्रवृत्तनाटक-
व्यवहारानुरोधेनार्वाचीनैर्मूलभूतपुरातनभरतादिनाट्यशास्त्रेभ्यः सङ्कलितं नवीन-
१२. व्यावहारि- मेव किमपि भवेद्, भरतमतस्य तत्र बाहुल्येनाश्रयणाद्
कनाट्यशास्त्रस्य भासा- भरतमुनिप्रणीततया प्रख्यापितं च । यथा चैतद् व्यावहा-
र्वाचीनत्वम् । रिकं नाट्यशास्त्रं नवीनसङ्कलितं, कैस्तप्राचीनद्वितीयशता-
ब्दीसमुद्भूतं च, तथा समीचीनिर्युक्तिभिः प्रमाणैश्च विद्वद्वारेण महामहोपाध्यायेन
एम्. ए., सि. ऐ. इ. विरुदवता कालिघट्टीय-एप्प्याटिक् समाजाध्यक्षेण श्रीहर-

* "प्रस्ताव राज्ञे विधिवत् कवेनानेन च कीर्तयेत् ।

प्रस्तावनां ततः कुर्वात् काव्यग्रन्थवाचनाद्ययाम् ॥"

(भरतनाट्य- अध्याय- ५. श्लो. १५४)

† 'पाराशर्यशिलालिङ्ग्यां मिथुनदसूत्रयोः' (४. ३. ११०)

'कर्मन्दकृशाभादितिः' (४. ३. १११) इति सूत्राभ्यां स्मृतम् ।

प्रसादशास्त्रिणा साधितं तत्समाज्ये मासिकपुस्तके,* तत् तत एवावगन्तव्यम् । एतस्मिन् नाट्यशास्त्रे^६ आर्यपुत्र-भद्रमुख-कुमारादयो ये शब्दा नाटकीयपात्रसमुदाचारार्हतयोक्ताः, ते तत्पूर्वकालस्थितेषु लक्ष्यभूतेषु नाटकेषु दृष्टप्रयोगा एव तच्छास्त्रकारैर्नाटकीयलक्षणतया तत्र विहिताः । तत्रार्यपुत्र-भद्रमुख-कुमारादयो ये केचिद् भासनाटकेषु प्रयुक्ता दृश्यन्ते, अन्यैस्त्वन्येषु पुराणनाटकेषु प्रयुक्तैर्मान्यम् । यत्तु स्वप्ननाटके (५० ६७) वासवदत्तापितृकञ्चुकिन उदयनं प्रति 'आर्यपुत्र' इति समुदाचारः, स वासवदत्तासमुदाचार एव कञ्चुकिना वासवदत्ताविषयवात्सल्यादिद्योतक उपचारात् प्रयुक्तः । एवमेव बालचरिते (५० ६५) वसुदेवं प्रति उग्रसेनभटस्य आर्यपुत्रसमुदाचार औपचारिको देवक्यपेक्षो विज्ञेयः ।

भासाश्रयभूतः कश्चिद् राजविशेषो नाटकेभ्य ऊहितुं न शक्यते । तन्नामनिवेशे इच्छैव तावत् कवेर्नासीत् । स यदि तमैपिष्यत्, स्थापनायां भरतवाक्ये वा वाक्यार्थसंसृष्टार्थकं नामधेयं निरदेक्ष्यत् । मा भामाश्रयभूतैरप्रतीतिः भूद् वा स्थापनायां प्रभुनामधेयग्रहणम्, आत्मनाम्न एव तत्रानुल्लेखाद्, भरतवाक्ये तु तदवश्यमकरिष्यत् । तथा-निर्दिष्टमेव हि नामधेयम् 'अमुकस्य नामधेयिन इदम्' इति प्रतिपत्तृभिरवगतं सन्नामधेयिनः प्रभोः कीर्त्तिमनुवर्तयेत्, स्वकीर्त्यनुवृत्तिद्वाराविधायित्वप्रत्ययजननद्वारा च कविविषयं प्रभोः प्रसादमभिवर्धयेत् । न च "राजसिंहः प्रशास्तु नः" इति भरतवाक्यस्थं राजसिंहपदं राजविशेषपरं, तदा हि श्रेयःप्रार्थनानिमित्त-भूतमात्मस्वामित्वं शब्देन नावेदितं स्यात् । "राजा राज्यं प्रशास्तु नः", "नरेश्वरो नः पृथिवीं प्रशास्तु" इत्यादौ भरतवाक्ये शब्देनैव तदावेद्यते, इह तु न तथेति वैरूप्याश्रयणमापद्येत । अप्रसिद्धश्च राजसिंहनामधेयः कश्चिद् राजा भट्टवाणात् कालिदासाद् भगवत्पतञ्जलेश्चाणक्याच प्राचीनः । तस्माद् राजसिंहपदं राजश्रेष्ठार्थकमेव प्रयुक्तं, "मुदितनृपतिसिंहैः" इति

* Vide pp. 351—361 of the Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal (N. S.) Vol. V. No. 9, for October 1909.

६ समदशाध्यायो दृश्यताम् ।

कर्णभार-(पृ० ७२)श्लोके नृपतिसिंहशब्दवद् इत्यवसेयम् । स्थापनाभरत-
वाक्याभ्यामन्यत्र तु रसपरिवाहिकथावस्तुसमर्पके कव्याश्रयनृपतेरप्रकृतस्य केवल-
नामसूचनमप्रतीतिकरमजागलस्तनदेयं निष्फलं न कुर्वन्ति कवयः, तत्करणे
तेषां लोकोपहास्यत्वप्रसङ्गात् । एवञ्च राजविशेषनामधेयानुल्लेखे राजसामान्य-
विषयाशीर्वादप्रदानपरतया कृतमिदं भरतवाक्यं कालान्तरभाविष्यत्येतन्नाटकमि-
नयेषु तत्तत्कालिकराजविषयेऽपि तुल्यरूपं प्रयुज्यतामिति कवेरभिसन्धिः । न च
मृच्छकटिके सकलभासनाटकच्छायायानुकरणस्य चारुदत्तीयभूयिष्ठवाक्यप्रथित-
त्वस्य च दर्शनात् तद् भासेनैव शूद्रकस्य प्रीतये तदाख्यया निर्मितं स्यादिति
शङ्कितुं शक्यम् । तथाहि सति स्वीयं नाटकचक्रं भासेन नाशितमभविष्यत्
स्वस्वामिनः स्यात्यर्थमक्रीर्यनुदयार्थं च । न तु तन्नाशितं तेन, तज्जनितस्य
भासयज्ञसः कालिदास-भट्टवाणादिभिरुपश्लोकितत्वात् । न चातीते शूद्रके
भासेन तत् प्रकाशितमिति वाच्यम् । हन्तैवं भासे स्वामिवञ्चकत्वारोपप्रसङ्ग
इति कृतमेवंजातीयया कल्पनया ।

इयता च प्रबन्धेन स्वप्ननाटकोपोद्धातसन्निवेशेनैतावदर्धजातं साधितं
भवति —

प्रत्यमोपलब्धानां स्वप्नवासवदत्तादीनां त्रयोदशानां रूपकाणां शब्द-
तदर्थरचनारीतिषु मिथोऽतिसंवादात् कविरैक एवेति, तद्वतानां वाक्यानां वामन-
दण्डि-भामहैः शब्दतोऽर्थतश्चानुवादात् स कविस्तेभ्यः
१८. साधितार्थसङ्क्षेपः ।

प्राचीन इति, स्थापनायां कचिदपि कविनामोऽकीर्तनात्
तत्र कविनामकीर्तनसमुदाचारस्योपक्रमात् प्रागेव स कविः स्थित इति, उपलब्धेषु
रूपकेष्वन्यतमस्य स्वप्नवासवदत्तस्य भासकृतित्वप्रसिद्ध्या तस्य तद्रूपसंवा-
दिनामन्येषां च रूपकाणां कालिदास-भट्टवाणाद्युपश्लोकितो भास एव प्रणेतेति,
तदुक्तिषु सर्वतो रसाभिष्यन्दिताया अतिमुखप्रसरतायाश्च दर्शनाद् वाल्मीकि-
व्यासमुनिप्रणीतपुराणकाव्यसाधारणसर्वविधसौभाग्ययोगाच्च भासः संस्कृतभाष-
णकालिकः पुराणः कश्चिद् ऋषितुल्यो महाकविरिति, तस्य सर्वात्मना कालि-
दासेनानुकरणात् स्वमाननीयेषु कविषु * प्राथम्यनिर्देशाच्च रूपकनिर्माणसाधु-

मार्गप्रदर्शकतयोपजीव्यकवित्ववैभवः स एक एव कालिदासस्य मत आसीदिति, भासावतिमात्रविप्रकृष्टोत्तरकालभवस्यापि कालिदासस्य तदनुकरणसमाहितस्य कृतौ भासकृतिकामनीयकमात्रायोगो भासप्राकृतसजातीयप्राकृतदर्शनं च न्याय्यमिति, भासस्य कृतिषु पाणिनिविध्युत्तीर्णशब्दप्रयोगबाहुल्येऽपि पाणिनि-विधेयकालिदासाद्यादरानुवृत्तेस्तस्मिन् ऋषिप्रतिपत्तिः पुराणवदिति, उपलब्ध-नाट्यशास्त्रलक्षणादर्शनाद् रूपकेषु तन्मूलभूतेनान्येनैव नटसूत्रेण पाणिनिस्मृतेन भासानुसृतेन भवितव्यमिति, भगवत्पतञ्जलिकाले व्याकरणपरिनिष्ठानात् संस्कृतभाषणस्यास्तमितत्वाद् भासस्तत्प्राचीनो भवितुमर्हन् न्यायतः कात्यायनात् पाणिनेश्च पूर्वकालप्रभवोऽवश्यमस्तीकर्तव्य इति, एवञ्च चाणक्यस्य प्रतिज्ञानाटिकागतश्लोकानुवादकत्वं भासस्य चाणक्यापेक्षया पूर्वतरकालिकत्वं च सुस्पष्टमिति च ।

एतेन यत् स्वप्रवासवदत्ते राजगृहस्योज्जयिन्याः, तद्वतानामुदयज्ञानानां § च स्मरणं, यच्च प्रतिज्ञानाटिकायां वेणुवन-नागवनयोः, चारुदत्ते पाटलीपुत्रस्य च स्मरणं; तत् तेषां भासकाल-जगृहस्तस्मरणम् । दपि पूर्वकालिकत्वे गमकं द्रष्टव्यम् ।

कामं चारुदत्ते भासकालविमर्शानुकूलमपूर्वं वस्तु यत्किमपि दृश्येतेति स्यात् केषाञ्चित् प्रत्याशा, मया तु तत् परीक्षितवता तादृशं न किञ्चिदुपल-
११. चारुदत्तनाटक-स्थम् । स्वयमपि सहृदयैस्तत् सुपरीक्षं यथा स्यात्, तथा गतं किञ्चित् । तद् अभिनवोपलब्धद्वितीयादर्शसाधनेन संशोध्य मुद्रणायार-
ब्धम् । त्रिचतुरैश्च मासैस्तद् रूपकमवश्यं प्रकाशितं भविष्यति ।

अस्ति पुराणेतिहासादितोऽनुपलब्धचरः प्रतिमानाटकतृतीयाङ्कादपूर्वः कश्चिदर्थोऽधीतः प्रतिमागृहं नाम, यस्मिन् राज्ञामतिक्रान्तानां रमणीयशिल्पाः शि-
१०. प्रतिमानाटक-लानय्यः प्रतिमाः स्थाप्यन्ते, पूज्यन्ते च देवकुलिकैः । सोऽयं धीतो वस्तुविशेषः । प्रतिमागृहकल्पनसमुदाचारो भासकाले स्थित इत्यवसीयते ।

§ उदयज्ञानानि ग्रहनक्षत्रावुदयविक्षानसाधनानि (Observatory). * ११, ५४ तमपृष्ठयोः । † १ पृष्ठे । १ चारुदत्तस्य द्वितीयादे "संराहकः — पाटलीपुत्रं मे जग्म-भूमिः । पकिदीए बणिभभो अह ।" इति ।

एषु सर्वेष्वपि रूपकेषु नायकाश्च तदीयाश्च गुणवत्तमा आश्रिताः । वृत्तं च तेषां मनोवाक्यायगतं तथा निदर्शितं, यथा व्युत्पित्सूनू प्रति सदुपवेशदाने पर्यवस्येद्, न विपरीते । यत्तु *अविमारकनाटके नायकस्य गुणवतोऽपि रात्रौ कन्यापुरलङ्घनं तत्करवत्, तदपि किञ्चिद् गान्धर्वविवाहनिष्पत्त्यौषयिकम्, 'एवं नाम साहसं बहुपायमत-
 १८. नाटकेषु पात्रगुणवत्ता ।
 दर्हेण कृतधियापि पुंसा मान्मथा विषया हठात् कारयन्तीति तेभ्यो दूरं भेत-
 व्यम्' इत्येवमात्मकमुपदेशमर्थाद् ग्राहयितुं समर्थमेव । चारुदत्तमपि कल्पिते-
 तिष्ठत्तं सदसत्पुरुषसमुदाचारव्युत्पादकमेव । अन्यापि तु रूपकाणि श्रीराम-
 कृष्ण-युधिष्ठिरोदयनादीनां चरितमाश्रितानि बुद्धिशिक्षणाय क्षमन्त एवेति सर्वे
 रमणीयम् ।

* अविमारकनाटकश्रितम् अविमारकचरितं भारतादिषु न दृश्यते । किन्तु तत्कथास्व-
 भावपर्यालोचनायां कर्मिमाधिरामेतिहासग्रन्थे तेन वर्णितेन भाष्यमिति प्रथिमाति । स च भास-
 काले स्थितः पञ्चाक्षुषश्च नूनम् । कामसूत्रव्याख्यायां जयमङ्गलायां पारदारिकाधिकरणे चतुर्था-
 ध्याये अविमारकचरितमन्यथोक्तम् । यथा —

“तत्र सिद्धा द्वितीयेऽह्नि बाबि वक्ते दृष्ट्वा च प्रसादनुरक्त्य पुनरपि कथां प्रवर्त-
 येत् । शृण्वत्यां चाहल्याविमारकशकुन्तलादीन्यन्यान्पि लौकिकानि च कथयेत्
 तद्युक्तानि ।” (वाल्म्या० कामा० पारदारिक० अ० ४)

इयमस्य ध्याय्या जयमङ्गला —

“अग्निहोत्रके (भा०णा०) शिगरिचरणे बभूविमुक्ता । सा च कृष्णदुहितेन मूर्तिमतामिना
 कामिता । जातगर्भा च तां भृशुरः कुलदोषमवाददृष्यां तरयाज । प्रभूता च (सह
 सुतेन । सा सुतम् । तं) पावरसेनापतिरपत्यमुदया संवर्धितवान् । तत्पुत्रध्याजावि-
 कसमूहेन बालवयस्त्वात् क्रीडमानः परिभ्रमन् धीरपानाग्महाबलीऽभूद्, येन
 शिशुरेव हस्तग्रहणादजायिकं जघान । सेनापतिरप्यन्वर्षमस्य नाम चक्रेऽविमारक
 इति । ततः प्रहृष्टयौवनः कदाचिद् राज्ञोऽप्यां समावासितस्य दुहितरं हस्तिना
 व्यापायमानां तं हत्वा ररक्ष । ततो जातेऽलकण्ड सा स्वयमेव पाणिं ग्राहितवती ।”

इति । बृहत्कथासारमूले कथासरित्सागरे तु (११२ सप्ततरे) अविमारकनामाशुभेसेन कुरञ्जी-
 चण्डालकथान्यथैव कथ्यते । यथा — प्रसेनजितो राज्ञः सुप्रतिष्ठितसन्ने नगरे ह्युत्ता कुञ्जी
 नामाभूत् । सा कदाचिदुद्याननिर्गता बन्धव्रष्टेन गजेन दन्तयोश्चरि विक्षिपे । परिवारे भयाद्
 विद्रुते वीरः कोऽपि चण्डालकुमार आगत्यासिना दृष्ट्वा छित्वा कुञ्जीं ररक्ष । अत्र तत्कामुक-
 स्वाग्रे शरीरं त्यक्तुं व्यवसितस्वामिना शरणम् । उक्तं चाभिनां—मम ब्राह्मणकन्यायां ज्यतो
 रभ्यामुखे त्वं क्षितः चण्डालैरभिर्धारेण परिवर्धित इति । अथ तस्मै राजाभिप्रेरितेन कुरञ्जी दत्ता
 इति । नाटकोक्ता कथायाः प्रकाशदत्तिविरक्तपयोरनयोः प्रकारयोः किं मूलमिति न विद्यः ।

स एष व्यासदेश्यो भासो नाम महाकविराख्यानस्याख्यायिकाया महा-
काव्यस्य वा शिल्पं नादद्रे इति स्वप्नवासवदत्तोपोद्धातोदाहृतभट्टबाणसक्ति-

१९. भासस्य रूपक- स्वरसात् प्रतीयते । तद् यथातथा भवतु । रूपकशिल्पं
निर्माणादरः ।

तु परमं स मेने, विचक्रमे च तस्मिन्नतिचतुरम् । रूपकं
हि नाम दृश्यं च भवति श्रव्यं चेत्युभयगुणयोगात् प्रशस्ततरः सन्दर्भः । तत्
सन्दर्भान्तराणां प्रकृतिश्च । अत एवाह काव्यालङ्कारे वामनः—

“सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः” (१. ३. ३०) इति,

“दशरूपकस्यैव ह्रीदं सर्वं विलसितं, यदुत कथाख्यायिके महाका-
व्यमिति” (१. ३. ३२)

इति च ।

एषां रूपकाणां प्रचारलोपे कारणमपि सम्भाव्यते । एषु हि पुरा प्रचरन्सुं
कवीनामर्वाचीनानां नाटकानि प्रादुर्भूतान्यासन् । तेषु च कविबहुमानात्, तद्-

२०. भासरूपका- गुणप्रणयिनां सहृदयानामुपलालनात्, तदाश्रयभूतानां साहि-
णामप्रचारः सुभा- त्याभिवर्धनव्यवसायिनां राज्ञां प्रयत्नविशेषाच्च प्रचारं लभमानेषु
पितसहृदयस्मर- नं च । क्रमेण नवनवकाव्यानामाधिर्भाषे प्रचारे च बहुलतामुपगते पु-

राणानां रूपकाणां प्रचारः शनैः शनैः संस्कृच्चन्नस्तमितः । यथा हि शास्त्रेषु गुण-
महिष्ठाः पुराणा ग्रन्था अतादृशाः नवीनग्रन्थानां प्रचारैः प्रतिहतप्रचारा नाममा-

त्रतोऽप्यविदिताः प्रायः सज्जाताः, तथैव नवनवनाटकग्रन्थानामतिव्याप्तिवशाद्
भासनाटकानि प्रायेण नामतोऽप्यविदितान्यासन् । कालिदासभट्टबाणाभ्यां

तानि सामान्यतः प्रशंसद्वां कास्त्र्येन परिशीलितान्येव । तत्रालङ्कारिकवामनस्य
काले स्वप्नवासवदत्तं प्रतिज्ञायौगन्धरायणं चासन्दिग्धं प्रचरितं; दण्डिनः

काले वालचरितं चारुदत्तं च, ताभ्यां तद्वतश्लोकानामुदाहरणात् । अभिन-
वगुप्ताचार्येण नाट्यवेदविद्वत्तौ स्वप्नवासवदत्त-दरिद्रचारुदत्तयोर्नामधेयस्यो-

पादानात् स्थितस्तयोस्तत्काले प्रचारः । अन्यानि तु रूपकाणि वामनादीनां
काले नूतं दुर्लभतां गतानि, अत एव, मन्ये, तद्गतं किमपि तैर्न स्मृतम् ।

ततो गच्छति काले, सर्वाण्येतानि भासनाटकानि तथा गुहासु प्रसुप्तान्यभूवन् ।

यथा सुभाषितावल्लिप्रभृतीनां कविसूक्तिसङ्ग्रहग्रन्थानां सङ्कलयितारस्तान्यनुप-
लभमानास्तद्गतानि पद्यानि नोदहार्षुः । यस्तु अविमारकप्रथमाङ्कगतः —

“धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिमतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या

प्रच्छादौ रागरोषौ मृदुपुरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ ।

जेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं

रक्ष्यो यन्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥”

(श्लो० १२)

इति श्लोकः शार्ङ्गधरपद्धतौ (श्लो० १४०५) मनाकूपाठभेदेन परिपठितः, सो-
ऽविमारकनाटकमजानतैव शार्ङ्गधरेण प्रसिद्धिमात्रार्थितः स्वग्रन्थे सन्निवेशितः ।
अत एव हि तेन तस्य कविर्ग्रन्थो वा तत्र नामतो निर्देष्टुं न पारितः । ये तु
प्रकृतनाटकेष्वदृष्टाः श्लोकाः कतिपये भाससम्बन्धित्वेन लिखिताः सुभाषिताव-
ल्यादौ, तेऽन्येषु भासनाटकेषु सूक्तिसङ्कलयितृभिरुपलब्धाः कामं स्युः । न
हि भासेनास्मदुपलब्धानि त्रयोदशैव रूपकाणि निर्मितानि, न तु ततोऽधिका-
नीत्यत्र प्रमाणमस्ति । अदृष्टभासग्रन्थैरेव वा तैर्भासीयत्वप्रवादवित्पन्नाद् भास-
कृतत्वेन लिखिताः स्युः । सूक्तिसङ्कलयितारो हि श्लोकान् प्रसिद्धिमात्रार्थित-
रूपान् ग्रन्थतोऽनर्थातानपि सूक्तिसङ्ग्रहेषु निवेशयन्ति । तस्माद् बहुभ्यो वर्ष-
पूर्वभ्यः प्रागेव प्रकृतनाटकानां प्रचारः परिलुप्त इत्यवसीयते ।

अस्ति तायत् काचिदस्मिन् देशे कुशीलवजातिः ‘चाक्यार’ इति देश-
भाषासंज्ञिता । सा नागानन्दनाटकस्य मन्त्राङ्कनाटकस्य च प्रतिज्ञायौगन्धरा-

२१. भासनाटकानां यणतृतीयाङ्कभूतस्याभिनयकौतुकं देवालयोत्सवे कचित्
करसेवादरः । कचिदद्यापि कयापि रीत्यां समाचरन्ती दृश्यते । मन्त्राङ्क

इति च तदभिनेतृणां व्यवहारः । प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य तृतीयोऽङ्को यौग-
न्धरायणप्रयुक्तमन्त्रप्रधान इति कृत्वा मन्त्राङ्क इति तैर्व्यवहृत इति प्रतिभाति ।
किन्त्वभिनेतार एते प्रतिज्ञायौगन्धरायणं मन्त्राङ्कस्य तदन्तर्गतत्वं च न जान-
न्ति । नूनं, भासनाटकानां यदा प्रचारोऽवर्तत, तदानीमेवात्र देशे विद्वांसः
प्रतिज्ञानाटिकातो मन्त्राङ्कमुद्भूत्य नागानन्दस्येव तस्य प्रयोगपद्धतिं प्रस्थापया-
न्वमुवुः । कालक्रमेण तु लुप्यमाने नाटकचक्रप्रचारे मन्त्राङ्कस्याकरस्मृतिरपि
प्रयोक्तृपरम्परायामस्तं गता ।

लुप्तप्रचाराणामप्येषामादर्शः कोऽपि कोऽप्यास्तुवमिचरितशेषो वा, जीर्ण-
पत्रो वा भारते क्वचित् क्वचिन्न खलु नूनं न विद्यते; यथैतस्यातर्कितो जनपदे-

१२. भासनादकाद-
र्शानां भारतखण्डे क-
पि कापि वृत्तिगम्भा-
वना ।

ऽस्मिन् दृष्ट उपलम्भः, तथान्येष्वपि जनपदेषु तस्य सम्भ-
वसम्भावनात् । अन्यत्रैतदनुपलम्भो हि आ कश्मीरतः
प्रतिजनपदं गृहे गृहे तदुपलम्भं प्रति विचयकरणान्निश्चेतुं
शक्यो नान्यथा ।

तस्यैतस्य पुराणनाटकरत्नस्तोमस्य पुरावृत्तचिन्तागुक्लवस्तुमहाखनेः सक-
लकव्युपजीव्यगुणसमुज्ज्वलस्येदम्प्रथम उपलम्भो यदस्मिन् राज्ये सज्जातः, तत्र

२३. बक्षिराज्ये ना-
टकाकस्य प्रथमोपल-
म्भे हेतुरुपोदातनिग-
मनं च ।

हेतुरिदानीमभिधातव्योऽवशिष्यते । स च न गम्यः, यतः
पुरुषकार-व्यक्तिविवेक-दुर्धटवृत्ति-जयमङ्गलाप्रभृतीनाम-
स्माभिः प्रकाशितानां, भोजय्याकरण-नाट्यवेदविद्युति-
मञ्जुश्रीमूलतन्त्रादीनां च प्रकाशयिष्यमाणानामपूर्वग्रन्था-

नामुपलम्भं प्रति हेतोः स नातिरिक्तो भवितुमर्हः । अस्मिन् हि देशे प्राञ्चो
राजानोऽन्ये चाभिजाताः प्रयत्नेन ग्रन्थान् संगृह्य गृहेष्वरक्षन् । तद्वंश्याश्च विर-
लसंस्कृतप्रचारेऽप्यस्मिन् काले जीर्णवृद्धितपत्राणामपि तेषां रक्षणे नोदासते प्रायः ।
स एष देशेऽस्मिन्नपूर्वग्रन्थानामुपलम्भे हेतुः । अपरश्चासौ तत्र मूर्धोभिषिक्तो हेतु-
रस्ति, यत् कल्याणाभिनिवेशिनः कृपानिधेर्महामहिम्नो दक्षिमण्डलं धर्मेण परि-
पालयतः श्रीमूलकमहाराजस्य भाग्यं नाम, यद्वशात् तस्य चिरन्तनमहाग्रन्थप्र-
त्युज्जीवनजन्यं पुण्यं, यश्च सर्वविधजगदुपकारकरणप्रभवमुपचीयते नित्यम् ॥

यदुपपञ्चनीयोऽर्थ इत्थं संक्षिप्य दर्शितः ।

एष चेन् परितोपाय विदुषां कृतिनो वयम् ॥

अनन्तशयनम् }
१-४-१९१४ }

त. गणपतिशास्त्री.

निवेदना ।

प्रतिमानाटकस्य संशोधनाधारभूता आदर्शग्रन्था एते —

१. राजर्कायग्रन्थशालास्थो जीर्णश्रुतितपत्रः क. संज्ञः.
२. कैलासपुरगोविन्दपिपारोटिमग्रन्थी जीर्णश्रुतितपत्रः ख. संज्ञः.
३. तथा तथा ग. संज्ञः.
४. पन्तलराजस्वामिकोऽसमग्रो व्याकुलितपत्रो घ. संज्ञः.
५. तालमण्मठीयकृष्णतन्त्रिस्वामिको जीर्णपत्रो ङ. संज्ञः.

सर्व एते तालपत्रात्मकाः केरलीयलिपयोऽतिमात्रवृद्धाश्च ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतं

प्रतिमानाटकम् ।

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

*सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः

सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।

यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या

विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥ १ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये ! इतस्तावत् ।

* सीताभव इति । सीतायाः भवः क्षेमः तद्धेतुरित्यर्थः । सुमन्त्रतुष्टः शोभनमन्त्रमुदितः सहलक्ष्मणः लक्ष्मणसहितः सुग्रीवः शोभनकण्ठधासी रामश्च सुग्रीवरामः कर्ता भरतश्च देव्या सीतया सह । सहार्थयोग इयं तृतीया । अनुसर्गं जन्मनि जन्मनि, सर्गशब्दस्य सृष्ट्यर्थत्वात् । पातु रक्षतु, अस्मानिति शेषः । श्रीरामं विशिनष्टि—यः रावणार्यप्रतिमः । रावणारिखासावप्रतिमश्चेति कर्मधारयः । विभीषणः अमरकमयद्वार आत्मा यस्य स तस्माभूतः । भवतीति शेषः । अथवात्र सीता—सुमन्त्र—सुग्रीव—राम—लक्ष्मण—रावण—विभीषण—भरतारूढानि पात्राणि मुद्रालङ्कारभूषणसूचितानि ।

(प्रविश्य)

नटी — (क) अय्य ! इअस्सि ।

सूत्रधारः — आर्ये ! इममेवेदानीं शरत्कालमधिकृत्य गीय-
तां तावत् ।

नटी — (ख) अय्य ! तह । (गायति)

सूत्रधारः — अस्मिन् हि काले,

चरति पुलिनेषु हंसी

काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।

(नेपथ्ये)

(ग) अय्य ! अय्य !

(आकर्ण्य)

सूत्रधारः — भवतु, विज्ञातम् ।

मुदिता नरेन्द्रभवने

त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना ।

(क) आर्य ! इयमस्सि ।

(ख) आर्य ! तथा ।

(ग) आर्य ! आर्य !

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) अय्य ! को इह कञ्चुईआणं सण्णि-
हिदो ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — भवति ! अयमस्मि । किं क्रियताम् ।

प्रतिहारी — (ख) अय्य ! महाराओ देवासुरसङ्ग्रामेषु अ-
प्पडिहदमहारहो दसरहो आणवेदि — सिग्घं भट्टिदारअ-
स्स रामस्स रज्जप्पहावसज्जोअकारआ अहिसेअसम्भारा आ-
णीअन्तु त्ति ।

काञ्चुकीयः — भवति ! यदाज्ञप्तं महाराजेन , तत् सर्वं
सङ्कल्पितम् । पश्य ,

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं

न्यस्ता हेममयाः सदर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः ।

युक्तः पुनरप्यथ मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः

सर्वस्यास्य हि *मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः ॥३॥

(क) आर्य ! क इह काञ्चुकीयानां सन्निहितः ।

(ख) आर्य ! महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो दशरथ आज्ञापय-
ति — शीघ्रं भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारका अभिवेकसंभारा आ-
नीयन्तामिति ।

१. 'हि' क. ख. ग. घ. पाठः.

* 'मङ्गलस्य' इति पठितुं युक्ततरम् ।

प्रतिहारी — (क) जइ एव्वं, सोहणं किदं ।

काञ्चुकीयः — हन्त भोः !

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्याः कृताः प्रजाः ।

रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता ॥ ४ ॥

प्रतिहारी — (ख) तुवरदु तुवरदु दाणि अय्यो ।

काञ्चुकीयः — भवति ! इदं त्वर्यते । (निष्क्रान्तः)

प्रतिहारी — (परिक्रम्यावलोक्य) (ग) अय्य ! संभवअ ! संभव-
अ ! गच्छ, तुवं पि महाराअवअणेण अय्यपुरोहिदं जहोपआ-
रेण तुवारेहि । (अन्यतो गत्वा) सारसिए ! सारसिए ! सङ्गीदसाळं
गच्छिअ नाडईआणं विण्णवेहि — काळसंवादिणा णाडएण स-
ज्जा होह त्ति । जाव अहं वि संव्वं किदं त्ति महाराअस्स
णिवेदेमि । (निष्क्रान्ता)

(क) यद्येवं, शोभनं कृतम् ।

(ख) त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः ।

(ग) आर्य ! संभवक ! संभवक ! गच्छ, स्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहितं
यथोपचारेण त्वरय । सारसिके ! सारसिके ! सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयानां
विज्ञापय — काळसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतीति । यावदहमपि सर्वं कृतमिति
महाराजाय निवेदयामि ।

(ततः प्रविशत्यवदातिका वल्कलं गृहीत्वा)

अवदातिका — (क) अहो अञ्चाहिदं । परिहासेण वि इमं वल्कलं उवणअन्तीए मम एत्तिअं भअं आसी, किं पुण लोभेण परधणं हरन्तस्स । हसिदुं विअ इच्छामि । ण खु एआइणीए हसिदव्वं ।

(ततः प्रविशति सीता सपरिवारा)

सीता — (ख) हञ्जे ! ओदादिआ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सइ । किणुहु विअ एदं ।

चेटी — (ग) भट्टिणि ! सुळहावराहो परिअणो णाम । अव-
रज्झा भविस्सदि ।

सीता — (घ) णहि णहि, हसिदुं विअ इच्छदि ।

(क) अहो अत्याहितम् । परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या ममेतावद् भयसासीद्, किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः । हसितुमिवेच्छामि । न स्वत्वेकाकिन्या हसितव्यम् ।

(ख) हजे ! अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते । किन्नुसत्त्विवैतत् ।

(ग) भट्टिनि ! सुळभापराधः परिजनो नाम । अपराद्धा भविष्यति ।

(घ) नहि नहि, हसितुमिवेच्छति ।

अवदातिका — (उपसृज्य) (क) जेदु भट्टिणी । भट्टिणि ! ण
खु अहं अवरज्झा ।

सीता — (ख) का तुमं पुच्छदि । ओदादिए ! किं एदं वाम-
हत्थपरिगहिदं ।

अवदातिका — (ग) भट्टिणि ! इदं वक्कळं ।

सीता — (घ) वक्कळं किस्स आणीदं ।

अवदातिका — (ङ) सुणादु भट्टिणी । णेवच्छपाळिणी अ-
य्यरेवा णिवुत्तरङ्गप्पओअणं असोअरुक्खस्स एक्कं किस्सळअं
अह्मेहि जाइदा आसि । ण अ ताए दिण्णं । तदो अरिहदि अवरा-
हो ति इदं गहिदं ।

सीता — (च) पावअं किदं । गच्छ, णिय्यादेहि ।

(क) जयतु भट्टिनी । भट्टिनि ! न खल्वहमपराद्धा ।

(ख) का त्वां पृच्छति । अवदातिके ! किमेतद् वामहस्तपरिगृहीतम् ।

(ग) भट्टिनि ! इदं वत्कलम् ।

(घ) वत्कलं कस्मादानीतम् ।

(ङ) शृणोतु भट्टिनी ।^१ नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा निर्दुत्तरङ्गप्रयोजनमशोकवृक्ष-
स्यैकं किस्सल्लयमस्माभिर्याचितासीत् । न च तया दत्तम् । ततोऽर्ह्यपराय इती-
दं गृहीतम् ।

(च) पापकं कृतम् । गच्छ, निर्यातय ।

अवदातिका — (क) भट्टिणि ! परिहासनिमित्तं खु मए एदं आणीदं ।

सीता — (ख) उम्मत्तिए ! एवं दोसो वड्डइ । गच्छ, णिय्या-देहि णिय्यादेहि ।

अवदातिका — (ग) जं भट्टिणी आणवेदि । (प्रस्थातुमिच्छति)

सीता — (घ) हळा ! एहि दाव ।

अवदातिका — (ङ) भट्टिणि ! इअस्मि ।

सीता — (च) हळा ! किंणुहु मम वि दाव सोहदि ।

अवदातिका — (छ) भट्टिणि ! सव्वसोहणीअं सुरूयं णाम* । अळङ्करोटु भट्टिणी ।

(क) भट्टिनि ! परिहासनिमित्तं खलु मयेतदानीतम् ।

(ख) उन्मत्तिके ! एवं दोषो वर्धते । गच्छ, निर्यातय निर्यातय ।

(ग) यद् भट्टिन्याज्ञापयति ।

(घ) हला ! एहि तावत् ।

(ङ) भट्टिनि ! इयमस्मि ।

(च) हला ! किन्तुखलु ममापि तावच् शोभते ।

(छ) भट्टिनि ! सर्वशोभनीयं सुरूयं नाम । अलङ्करोतु भट्टिनी ।

१. 'भहे' ए' ड. पाठः. २. 'ति' क. ख. पाठः.

* 'सर्वशोभनीयं सुरूयं नाम' इत्यस्यैवायस्य विवरणं 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' (शाकु. अङ्क. १) इति ।

सीता — (क) आणेहि दाव । (गृहीत्वा लंकलं) हळा ! पेक्ख,
किं दाणिं सोहदि ।

अवदातिका — (ख) तव खु सोहदि णाम । सोवणि-
अं विअ वक्कलं संवुत्तं ।

सीता — (ग) हज्जे ! तुवं किञ्चि ण भणासि ।

चेटी — (घ) णत्थि वाआए पओअणं । इमे पहरिसिदा
तणूरुहा मन्तेन्ति । (पुलकं दर्शयति)

सीता — (ङ) हज्जे ! आदंसअं दाव आणेहि ।

चेटी — (च) जं भट्टिणी आणवेदि । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भ-
ट्टिणि ! अअं आदंसओ ।

(क) आनय तावत् । हळा ! पश्य, किमिदानीं शोभते ।

(ख) तव खलु शोभते नाम । सौवर्णमिव वल्कलं संवृत्तम् ।

(ग) हज्जे ! त्वं किञ्चिन्न भणसि ।

(घ) नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहृषितानि तनूरुहाणि मन्त्रयन्ते ।

(ङ) हज्जे ! आदर्शं तावदानय ।

(च) यद् भट्टिन्याज्ञापयति । भट्टिनि ! अयमादर्शः ।

सीता — (चटीमुखं विलोक्य) (क) चिट्टु दाव आदंसओ ।
तुवं किं वि वत्तुकामा विअ ।

चेटी — (ख) भट्टिणि ! एवं मए सुदं । अय्यवाळाई कच्चुई
भणादि — अहिसेओ अहिसेओ त्ति ।

सीता — (ग) कौ वि भट्टा रज्जे भविस्सदि ।

(प्रविश्यापरा)

चेटी — (घ) भट्टिणि ! पिअक्खाणिअं पिअक्खाणिअं ।

सीता — (ङ) किं किं पडिच्छिअ मन्तेसि ।

चेटी — (च) भट्टिदारओ किळ अहिमिस्सीअदि ।

सीता — (छ) अवि तादो कुसळी ।

(क) तिष्ठतु तावदादर्शः । त्वं किमपि वत्तुकामेय ।

(ख) भट्टिनि ! एवं मया श्रुतम् । आर्यवाल्मीकिः कच्चुकी भणते — अभिषे-
कोऽभिषेक इति ।

(ग) कोऽपि भर्ता राज्ये भविष्यति ।

(घ) भट्टिनि ! प्रियाख्यानकं प्रियाख्यानकम् ।

(ङ) किं किं प्रतीष्य मन्त्रयसे ।

(च) भर्तृदारकः किलाभिपिच्यते ।

(छ) अपि तातः कुशली ।

१. 'भोटु दाणि आ' ख. पाठः. २. 'किंवि व' ड. पाठः. ३. 'इं कहेदि' ग. ड.
पाठः. ४. 'कोवि भ' ख. ग. पाठः. ५. 'पेक्का' ख. पाठः. ६. 'किम्' ड. पाठः.

चेटी — (क) महाराएण एव्व अहिसिञ्चीअदि ।

सीता — (ख) जइ एव्वं, दुदीअं मे पिअं सुदं । विसाळ-
दरं उच्छङ्गं करोहिं ।

चेटी — (ग) भट्टिणि ! तह । (तथा करोति)

सीता — (आभरणान्यवमुच्य ददाति)

चेटी — (घ) भट्टिणि ! पटहसदो विअं ।

सीता — (ङ) सो एव्व ।

चेटी — (च) एकपदे ओघट्टिअ तुल्लिओ पटहसदो
संवुत्तो ।

(क) महाराजेनैवाभिषिच्यते ।

(ख) यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम् । विशालतरमुत्सर्जं कुरु ।

(ग) भट्टिनि ! तथा ।

(घ) भट्टिनि ! पटहशब्द इव ।

(ङ) स एव ।

(च) एकपदे अवघट्टय तूष्णीकः पटहशब्दः संवृत्तः ।

१. 'ण सु अ' क. पाठः. २. 'दि । (आभरणानि प्रयच्छति) इ पटहसदो विअ । अव-
दाति-किणुसु एक' ख. पाठः. ३. 'ति' इ प' ग. पाठः. ४. 'अ । चेटी — भट्टि-
णि ! किणुसु एक' ग. पाठः.

सीता — (क) कोणुखु उगघादो अहिसेअस्स । अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउळाणि णाम ।

चेटी — (ख) भट्टिणि ! एवं मए सुदं — भट्टिदारअं अहि-
सिञ्चीअ महाराओ वणं गमिस्सदि त्ति ।

सीता — (ग) जइ एव्वं, णै सो अहिसेओ, मुहोदअं
णाम ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः — हन्त भोः !

आरब्धे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते

*स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे ।

राज्ञाहूय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मितः

स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदि वचः कस्तत्र भो ! विस्मयः ॥ ५ ॥

(क) कोणुखुद्रातोऽभिषेकस्य । अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।

(ख) भट्टिनि ! एवं मया श्रुतं — भट्टिदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमि-
ष्यतीति ।

(ग) यद्येवं, न सोऽभिषेकः, मुहोदकं नाम ।

१. 'स्तारणि' ख. पाठः. २. 'ण एसो अहिसेओदओ' क. ख. ग. पाठः.

* स्कन्धोच्चारणेन शिरस्सेवनसौकर्यार्थं स्कन्धादूर्ध्वं नीत्वेत्यर्थः । नम्यमानाद् वदनात् प्रच्यो-
तिर्बुद्धीलमस्येति तच्चाभूतं तोयं यस्य तस्मिन् । अथवा स्कन्धोच्चारणेनैव स्कन्धानां वसि-
ष्ठादीनां प्रधानानामुच्चारणेन तत्कृतमन्त्रोच्चारणं पुरस्कृत्वेत्यर्थः । शेषं पूर्णम् ।

विश्रम्यतामिदानीं पुत्रेति स्वयं राज्ञा विसर्जितस्यापनीतभारो-
च्छसितमिव मे मनः । दिष्टया स एवास्मि रामः, महाराज एव
महाराजः । यावदिदानीं मैथिलीं पदयामि ।

अवदातिका — (क) भट्टिणि ! भट्टिदारओ खु आअच्छ-
इ । णावणीदं वळ्ळं ।

रामः — मैथिलि ! किंभास्यते ।

सीता — (ख) हं अय्यउत्तो । जेदु अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! आस्यताम् । (उपविशति)

सीता — (ग) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उपविशति)

अवदातिका — (घ) भट्टिणि ! सो एव्व भट्टिदारअस्स
वेसो । अळिअं विअ एदं भवे ।

सीता — (ङ) तादिसो जणो अळिअं ण मन्तेदि । अहव
बहुवुत्ताणि राजउल्लाणि णाम ।

(क) भट्टिनि ! भर्तृदारकः स्वस्वागच्छति । नापनीतं वल्कलम् ।

(ख) हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

(ग) यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति ।

(घ) भट्टिनि ! स एव भर्तृदारकस्य वेषः । अलीकमिवैतद् भवेत् ।

(ङ) तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते । अथवा बहुवृत्तानि राजकुलानि
नाम ।

रामः — मैथिलि ! किमिदं कथ्यते ।

सीता — (क) णखु किञ्चि । इअं दारिआ भणादि —
अहिसेओ अहिसेओ त्ति ।

रामः — अवगच्छामि ते कौतूहलम् । अस्त्यभिषेकः ।
श्रूयताम् । अद्यास्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनस-
मक्षमेकप्रकारसंक्षिप्तं कोसलराज्यं कृत्वा दात्याभ्यस्तमङ्क-
मारोप्य मातृगोत्रं स्निग्धर्माभाष्य पुत्र ! राम ! प्रतिगृह्यतां रा-
ज्यम् इत्युक्तः ।

सीता — (ख) तदानीं अय्यउत्तेण किं भणिदं ।

रामः — मैथिलि ! त्वं तावत् किं तर्कयसि ।

सीता — (ग) तक्केमि अय्यउत्तेण अभणिअ किञ्चि
दिग्धं णिस्ससिअं महाराअस्स पादमूलेसु पडिअं ति ।

रामः — सुष्ठु तर्कितम् । अल्पं तुल्यशीलानि ह्यन्धानि सृ-
ज्यन्ते । तत्र हि पादयोरस्मि पतितः ।

(क) नखलु किञ्चित् । इयं दारिका भणति — अभिषेकोऽभिषेक इति ।

(ख) तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम् ।

(ग) तर्कयाम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य पादमूलयोः
पतितमिति ।

समं वाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः ।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥ ६ ॥

सीता — (क) तदो तदो ।

रामः — ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेषु आसन्नजरादोषैः स्वैः
प्राणैरस्मि शापितः ।

सीता — (ख) तदो तदो ।

रामः — ततस्तदानीं,

शत्रुमलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके

छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते ।

सम्भ्रान्तया किमपि मन्थरया च कर्णे

राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥ ७ ॥

सीता — (ग) पिअं मे । महाराओ एव्व महाराओ, अ-
य्यउत्तो एव्व अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि ।

सीता — (घ) ण खु दाव आवज्झामि ।

(क) ततस्ततः ।

(ख) ततस्ततः ।

(ग) प्रियं मे । महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एव आर्यपुत्रः ।

(घ) न खलु तावदावभ्रामि ।

रामः — न खलु । प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भवितव्यम् ।
तथाहि —

कर्णौ त्वरापहतभूषणमुग्रपाशौ
संस्त्रंसिताभरणगौरतलौ च हस्तौ ।
एतानि चाभरणभारनतानि गात्रे
स्थानानि नैव समतामुपयान्ति तावत् ॥ ८ ॥

सीता — (क) पारेदि अय्यउत्तो अळिअं पि सच्चं विअ
मन्तेदुं ।

रामः — तेन हि अलङ्कियताम् । अहमादर्शं धारयिष्ये ।
(तथैव कृत्वैव निर्वर्ण्य) तिष्ठ ।

आदर्शं वल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः ।
हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा ॥ ९ ॥

अवदातिके! किमेतत् ।

अवदातिका — (ख) भट्टा! किण्णुहु सोहदि ण सोहदि
त्ति कोदूहळेण आवज्झा ।

रामः — मैथिलि! किमिदमिदवाकूणां वृद्धालङ्कारस्त्वया
धार्यते । अस्यस्माकं प्रीतिः । आनय ।

(क) पारयत्यार्यपुत्रोऽलीकमपि सत्यमिव मन्त्रयितुम् ।

(ख) भर्तः! किन्नुखलु शोभते न शोभते इति कौतूहलेनावधानि ।

१. (आदर्शं गृहीत्वा निर्वर्ण्य) ख. पाठः. २. 'या कुर्वन्' क. पाठः. ३. 'त्वा आदर्शं विलोक्य' ग. पाठः.

सीता — (क) माखु माखु अय्यउत्तो अमङ्गळं भणादु ।

रामः — मैथिलि ! किमर्थं वारयसि ।

सीता — (ख) उज्झिदाहिसेअस्त अय्यउत्तस्स अमङ्गळं विअ मे पडिहादि ।

रामः —

मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः ।

शरीरार्धेन मे पूर्वमावद्धा* हि यदा त्वया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः ।

सीता — (ग) अय्यउत्त ! किं एदं ।

रामः — (आकर्ण्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः ।

सुव्यक्तैः प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ॥ ११ ॥

(क) माखलु माखल्यार्यपुत्रेऽमङ्गळं भणतु ।

(ख) उज्झिताभिषेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति ।

(ग) आर्यपुत्र । किमेतत् ।

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — परित्रायतां परित्रायतां कुमारः ।

रामः — आर्य! कः परित्रातव्यः ।

काञ्चुकीयः — महाराजः ।

रामः — महाराज इति । आर्य! ननु वक्तव्यम् एकशरी-
रसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति । अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः ।

काञ्चुकीयः — स्वजनात् ।

रामः — स्वजनादिति । हन्त नास्ति प्रतीकारः ।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा ।

कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ॥ १२ ॥

काञ्चुकीयः — तत्रभवत्याः कैकेय्याः ।

रामः — किमम्बायाः । तेन हि उदकैर्गुणेनात्र भवि-
तव्यम् ।

काञ्चुकीयः — कथमिव ।

रामः — श्रूयतां,

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ १३ ॥

काञ्चुकीयः — कुमार ! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्व-
मार्जवमुपनिक्षेप्तम् । तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिषेको
निवृत्तः ।

रामः — आर्य ! गुणाः खल्वत्र ।

काञ्चुकीयः — कथमिव ।

रामः — श्रूयतां ,

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-

न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव ।

नवनृपतिविमर्शं नास्ति शङ्का प्रजाना-

मर्थे च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ १४ ॥

काञ्चुकीयः — अथ च तयानाहूतोपसृतया भरतोऽभि-
षिच्यतां राज्य इत्युक्तम् । अत्राप्यलोभः ।

रामः — आर्य ! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमपेक्ष-
ते । कुतः,

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते ।

तस्या लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम् ॥ १५ ॥

काञ्चुकीयः — अथ ।

रामः — अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि । म-

हाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः — तैतस्तदानीं ,

शोकादवचनाद् रौद्रा हस्तेनैव विसर्जितः ।

किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः ॥ १६ ॥

रामः — कथं मोहमुपगतः ।

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

रामः — (आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः ।

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति धनुर्वीणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः — (सक्रोधम्) कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।

अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो

युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥ १८ ॥

१. 'धूयतो, शो' ख. पाठः. २. 'राजा ह' क. ख. घ. ङ. पाठः. ३. 'धैरः सक्रोपो-
न' क. ङ. पाठः. ४. 'नः—क' क. ङ. पाठः.

सीता — (क) अय्यउत्त ! रोदिदब्बे काळे सोमिच्छिणा ध-
णू गहीदं । अपुब्बो खु से आआसो ।

रामः — सुमित्रामातः ! किमिदम् ।

लक्ष्मणः — कथं कथं किमिदं नाम ।

क्रमप्राप्ते हते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।

इदानीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मनस्विता ॥ १९ ॥

रामः — सुमित्रामातः ! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं
जनयति । आः, अपण्डितः खलु भवान् ।

भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम् ।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परिपाल्यताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणः — न शक्नोमि रोपं धारयितुम् । भवतु भवतु ।
गच्छामस्तावत् । (प्रस्थितः)

रामः —

त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता ।

भ्रुकुटिल्क्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता ॥ २१ ॥

(क) आर्यपुत्र ! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुरर्गहीतम् । अपूर्यः स्व-
स्वायासः ।

‡ निवर्तय विधिरिव व्यवस्थिता अशक्यप्रतिविधाना । निवर्तयन्त्यस्य फिजन्तत्वात्
'रुदिदारादकिनः' इति छाप ।

सुमित्रामातः ! इतस्तावत् ।

लक्ष्मणः — आर्य ! अयमस्मि ।

रामः — भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम् । उच्य-
तामिदानीम् ।

ताते धनुर्नमयि* सत्यमवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।
दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥ २२ ॥

लक्ष्मणः — (सबाध्यम्) हा धिगस्मान् । अविज्ञायोपालभसे ।

यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः ।
वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ॥ २३ ॥

रामः — अत्र† मोहमुपगतस्तत्रभवान्‡ । हन्त निवेदित-
मप्रभुत्वम् । मैथिलि !

मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय ।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्म नैवासं नोपपादितम् ॥ २४ ॥

१. 'तं' ड. पाठः.

* 'नमय' इति वा, 'नमतु' इति वा पठितुं युक्तम् । † अत्र चतुर्दशवर्षेणवासं ।
‡ तत्रभवान्, दशरथः ।

सीता—(क) गह्वरु अय्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! किं व्यवसितम् ।

सीता—(ख) णं सहधम्मआरिणी क्खु अहं ।

रामः—मयैकाकिना किल गन्तव्यम् ।

सीता—(ग) अदोणुखु अणुगच्छामि ।

रामः—वने खलु वस्तव्यम् ।

सीता—(घ) तं खु मे पासादो ।

रामः—श्वश्रूश्चशुरशुश्रूपापि च ते निर्वर्तयितव्या ।

सीता—(ङ) णं उद्दिसिअ देवदाणं पणामो करीअदि ।

रामः—लक्ष्मण ! वार्यतामियम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! नोत्सहे श्लाघनीये काले* वारयितुम-
त्रभवतीम् । कुतः,

(क) गृह्णात्वार्यपुत्रः ।

(ख) ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम् ।

(ग) अतोनुसल्वनुगच्छामि ।

(घ) तत् खलु मे प्रासादः ।

(ङ) एनाम् उद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते ।

१. 'दिस्सुडु' स. ग. ड. पाठः.

* 'कार्ये' इति वा पाठः स्यात् ।

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा

पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।

त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं

व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

चेटी — (क) जेतुं भट्टिणी । नेवच्छपाळिणी अय्यरेवा
पर्णेमिअ विण्णवेदि — ओदादिआए सङ्गीदसाळादो आच्छि-
न्दिअ वक्कळा आणीदा । इमा अवरा अणणुहूदा वक्कळा । णि-
व्वत्तीअदु दाव किल पओअणं चि ।

रामः — भद्रे ! आनय, 'सन्तुष्टैषा । वयमर्थिनः ।

चेटी — (ख) गह्वदु भट्टा । (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)

(क) जेतुं भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यर्थरेवा प्रणम्य विज्ञापयति — अयदाति-
कया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वत्कला आनीताः । इमेऽपरा अननुभूता वत्कलाः ।
निर्वर्त्यतां तावत् किल प्रयोजनमिति ।

(ख) गृह्णतु भर्ता ।

१. 'प्रतिहारी—' ड. पाठः. २. 'नागपुष्पं वि' क. ख. पाठः.

* सन्तुष्टा प्रागेव सम्भवन्कलत्वात् ।

(रामो गृहीत्वा परिधत्ते)

लक्ष्मणः — प्रसीदित्वायः ।

नियोगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्घं प्रदाय मे ।

चीरमेकाकिना बद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी ॥ २६ ॥

रामः — मैथिलि ! वार्यतामयम् ।

सीता — (क) सौमित्रे ! णिवत्तीअदु किळ ।

लक्ष्मणः — आर्ये !

गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि ।

त्वैवे दक्षिणः पादो मम सव्यो भविष्यति ॥ २७ ॥

सीता — (ख) दीअइसु अप्यउत्तो (?)^{*} । सन्तप्पदि सो-
मिच्ची ।

रामः — सौमित्रे ! श्रूयताम् । बल्कलानि नाम,

(क) सौमित्रे ! निवर्ततां किळ ।

(ख) दीयतां खल्वार्यपुत्र । । संतप्यते सौमित्रिः ।

१. 'णः--आर्ये ! नि' ख. पाठः. २. 'व द' क. ग. पाठः.

* 'दीअदु व अप्यउत्त !' इति पठनीयं भाति ।

तपःसङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः ।

खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः — अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा परिधत्ते)

रामः — श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः सन्निरुद्धो राजमार्गः । उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः — आर्य ! अहमग्रतो यास्यामि । उत्सार्यतामुत्सार्यताम् ।

रामः — मैथिलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (अपनयति)

रामः — भो भोः पौराः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः ।

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद्

बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो

यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥ २९ ॥

(क) यदार्थपुत्र आज्ञापयति ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम् ।
एष हि महाराजः,

श्रुत्वा ते वनगमनं बधूसहायं
सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम् ।
उत्थाय क्षितितलरेणुरूपिताङ्गः
कान्तारद्विरद इवोपयाति जीर्णः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणैः — आर्य !

चीरमात्रोच्चरीयाणां किं दृश्यं वनवासिनाम् ।

रामः —

गतेष्वस्मासु राजा नः शिरःस्थानानि पश्यतु ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः — भो भोः प्रतिहारव्यापृताः ! त्वेषु त्वेषु स्थानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) अय्य ! किं एदं ।

काञ्चुकीयः — एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रैर्विरहशोकाग्निना दग्ध-
हृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहैके शयानः,

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे

शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।

सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः

शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः ॥ १ ॥

प्रतिहारी — (क) हं एवंगतो महाराओ ।

काञ्चुकीयः — भवति ! गच्छ ।

(क) आर्य ! किमेतत् ।

(क) हम् एवंगतो महाराजः ।

प्रतिहारी — (क) अय्य ! तह । (निष्क्रान्ता)

काञ्चुकीर्यः — (सर्वतो विलोक्य) अहोतुखलु रामनिर्गमन-
दिनादारभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते । कुतः,

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनो

हेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनितावालाश्च पौरा जनाः ।

त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा

रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥ २ ॥

यावदहमपि महाराजस्य समीपवर्ती भविष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य)

अये अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदुःसहमपि पुत्र-

विरहसमुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्थापयन्तीभ्यामन्वास्य-

मानस्तिष्ठति । कष्टा खल्ववस्था वर्तते । एष एष महाराजः,

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहुः ।

दिशं पश्यति तामेव यया यातो रघूद्वहः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(क) आर्य ! तथा ।

१. 'यः — परिक्रम्यावलोक्य' क. ख. ग. घ. पाठः. २. 'भवामि' इ. पाठः. ३. 'हः ॥
यावदहमपि महाराजस्य प्रत्यनन्तरीभविष्यामि । (नि' क. इ. पाठः.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देख्यो च)

राजा —

हाँ वत्स ! राम ! जगतां नयनाभिराम !

हा वत्स ! लक्ष्मण ! सलक्षणसर्वगात्र ! ।

हा साध्वि ! मैथिलि ! पतिस्थितचित्तवृत्ते !

हा हा गताः किल वनं वत मे तनूजाः ॥ ४ ॥

चित्रमिदं भोः !, यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि ताव-
ल्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि । वधु ! वैदेहि !

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः ।

अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ॥ ५ ॥

पुत्र राम ! वत्स लक्ष्मण ! वधु वैदेहि ! प्रयच्छत मे प्रतिवचनं
पुत्रकाः ! । शून्यमिदं भोः ! । न मे कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छ-
ति । कौसल्यामातः ! कासि ।

सत्यसन्ध ! जितक्रोध ! विमत्सर ! जगत्त्रिय ! ।

गुरुशुश्रूषणे युक्त ! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥ ६ ॥

हा कासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः, कासौ मयि गुर्व-
नुवृत्तिः, कासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा, कासौ तृणवदगणितराज्यै-

१. 'हा राम ! लोकप्रहणभिराम ! हा लक्ष्मण ! भ्रातृषु सर्वप्रिय ! । हा साध्वि ! वैदेहि !
कुलप्रदीपे ! हा कीर्तिरेषां नमनात् प्रनम्य ॥' क. ख. घ. ङ. पाठः. २. 'द भोः भ्रा' क. ख.,
'द भ्रातृस्नेहेन पि' ग. ङ. पाठः. ३. 'हं लक्ष्मणमपि तावद्' क. ख. घ. ङ.

श्रयः । पुत्र ! राम ! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किमसम्बन्धेन
धर्मेण ते कृत्यम् । हा धिक् । कष्टं भोः !

सूर्य इव गतो रामः

सूर्य दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः ।

सूर्यदिवसावसाने

छायेव न दृश्यते सीता ॥ ७ ॥

(उर्ध्वमवलोक्य) भोः कृतान्तहतक !

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य सहीपतेः ।

वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम् ॥ ८ ॥

कौसल्या — (सरुदितम्) (क) अलं दाणि महाराजो अदिम-
त्तं सन्तप्पिअ परवसं अत्ताणं कादुं । णं सा ते अ कुमारं महा-
राजस्स समआवसाने पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति ।

राजा — का त्वं भोः ! ।

कौसल्या — (ख) असिणिद्धपुत्तप्पसैविणी खु अहं ।

(क) अलमिदानीं महाराजोऽतिमात्रं सन्तप्य परवशमात्मानं कर्तुम् । ननु सा
तौ च कुमारौ महाराजस्य समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति ।

(ख) अस्मिन् पुत्रप्रसविनी खल्वहम् ।

१. 'भो सोभय' ग. च. पाठः. २. 'तं सोभस्स अत्ताणं दादुं' क. पाठः. ३. 'एण पे'
क. ख. प. रु. पाठः. ४. 'आदणी' ग. प. पाठः.

राजा — किं किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य रामस्य जननी त्वमसि कौसल्या ।

कौसल्या — (क) महाराज ! सा एव मन्दभाङ्गी खु अहं ।

राजा — कौसल्ये ! सारवती खल्वसि । त्वया हि खलु रामो गर्भे धृतः ।

अहं हि दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम् ।

नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि मुषितेन्द्रियः ॥ ९ ॥

(सुमित्रां विलोक्य) इयमपरा का ।

कौसल्या — (ख) महाराज ! वच्छळक्खण (शल्लोके)

राजा — (सहसोत्थाय) कासौ कासौ लक्ष्मणः । न दृश्यते । भोः ! कष्टम् ।

(देव्यौ ससंभ्रममुत्थाय राजानमवलम्ब्येते)

कौसल्या — (ग) महाराज ! वच्छळक्खणस्स जणणी सु-

(क) महाराज ! सेव मन्दभाङ्गीनी खल्वहम् ।

(ख) महाराज ! वत्सलक्ष्मण ।

(ग) महाराज ! वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम् ।

मित्तत्ति वत्तुं मए उवक्कन्दं ।

राजा — अयि सुमित्रे !

तवैव पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तन्दिनं वने ।

रामो रघुकुलश्रेष्ठश्छाययेवानुगम्यते ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान्
सुमन्त्रः प्रातः ।

राजा — (सहसोत्थाय सहर्षम्) अपि रामेण ।

काञ्चुकीयः — न खलु, रथेन ।

राजा — केथं कथं रथेन केवलेन । (इति मूर्छितः पतति)

देव्यौ — (क) महाराज ! समस्तसिहि समस्तसिहि ।
(गात्राणि परामृशतः)

काञ्चुकीयः — भोः ! कष्टम् । ईदृग्विधाः पुरुषविशेषा
ईदृशीमापदं प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीयः । महाराज !
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(क) महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

१. 'किं किं रथेन । (इ) ग. पाठः.

* 'नक्तन्दिनम्' इति स्यात् ।

राजा — (किञ्चित् समाधस्य) बालाके ! सुमन्त्र एक एव ननु प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः — महाराज ! अथकिम् ।

राजा — कष्टं भोः !

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।

नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ ११ ॥

तेन हि शीघ्रं प्रवेक्ष्यताम् ।

काञ्चुकीयः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा —

धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।

विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः — (सर्वतो विज्ञेयं सशोकम्)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा

स्नेहाद् रामे जातवाष्पाकुलाक्षाः ।

चिन्तादीनाः शोकसंदग्धदेहा

विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥ १३ ॥

(उपैत्य) जयतु महाराजः ।

राजा — भ्रातः ! सुमन्त्र !

क मे ज्येष्ठो रामः —

नहि नहि युक्तमभिहितं मया ।

क ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत ! सुतः सा क दुहिता

विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने ।

क वा सौमित्रिर्मा हतपितृकमासन्नमरणं

किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः — महाराज ! मा मैवममङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः ।

अचिरादेव तान् द्रक्ष्यसि ।

राजा — सत्यमयुक्तमभिहितं मया । नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः । तत् कथ्यताम् । अपि तपस्विनां तपो वर्धते । अप्यरप्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ।

सुमित्रा — (क) सुमन्त ! बहुवक्त्रालङ्कितसरीरा वाला

(क) सुमन्त्र ! बहुवक्त्रालङ्कितशरीरा वालाप्यवालचारित्रा भर्तुः सहधर्मचा-

१. 'पगम्ब' क. ग. ड. पाठः. २. 'मः प्रि' ग. पाठः.

वि अवाळचारित्ता भत्तुणो सहधम्मआरिणी^१ अह्मे महाराजं च
किञ्चि णाळवदि ।

सुमन्त्रः — सर्व एव महाराजम् ।

राजा — न न । श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौषधैस्तेषां नाम-
धेयैरेव श्रावय ।

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा — राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणौत् स्पृष्ट
इव मे प्रतिभाति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः — आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा — अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः — आयुष्मती^४ सीता जनकराजपुत्री ।

राजा — इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः — अथ कः क्रमः ।

रिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिन्नालपति ।

१. 'णी किं अ' ग. पाठः. २. 'णादेव स्तु' ख. ग., 'णादेव इष्ट' ड., 'णादेव मिष्ट'
क. पाठः. ३. 'जा—लक्ष्मण इति । अ' ग. पाठः. ४. 'ती ज' ग. पाठः.

राजा — रामो वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।

बहुदोषाप्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ॥ १५ ॥

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा — अयं रामः ।

सुमन्त्रः — आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा — इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः — आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा — अयं लक्ष्मणः । राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! परिष्व-
जध्वं मां पुत्रकाः ! ।

सकृत् स्पृशामि वा रामं सकृत् पश्यामि वा पुनः ।

गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः — शृङ्गिवेरपुरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखाः स्थित्वा
सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धाः ।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।

बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः ॥ १७ ॥

राजा — कथमनुक्त्वैव वनं गताः । (इति द्विगुणं मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः — (ससम्भ्रमम्) बालाके ! उच्यताममात्येभ्यः —
अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति ।

काञ्चुकीयः — तथा । (निष्क्रान्तः)

देव्यौ — (क) महाराज ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

राजा — (किञ्चित् समाश्वस्य)

अङ्गं मे स्पृश कौसल्ये ! न त्वां पश्यामि चक्षुषा ।

रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ॥ १८ ॥

पुत्र ! राम ! यत् खलु मया सन्ततं चिन्तितं,

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः

कृत्वा त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मनः सन्ततम् ।

इत्यादिश्य च ते तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया

कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ॥ १९ ॥

सुमन्त्र ! उच्यतां कैकेय्याः —

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।

क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं सफलमस्त्विति ॥ २० ॥

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयति महाराजः ।

(क) महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा — (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये रामकथाश्रवणसन्दग्धहृदयं
मामाश्वासयितुमागताः पितरः । कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — जयतु महाराजः ।

राजा — आपस्तावत् ।

काञ्चुकीयः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)
जयतु महाराजः । इमा आपः ।

राजा. — (आचम्यावलोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो

रघुरयमग्रभवानजः पिता मे ।

किमेभिगमनकारणं भवद्भिः

सह वसने समयो ममापि तत्रै ॥ २१ ॥

राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! अहमितः पितॄणां सकाशं गच्छामि ।
हे पितरः ! अयमयमागच्छामि । (मूर्च्छया परामृष्टः)

(काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति)

सर्वे — हा हा महाराजः । (क) हा हा महाराजो ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) हा हा महाराजः ।

१. 'मिह ग' ग. ड. पाठः. २. 'त्र । हे पितरः ! अय' क. ख. पाठः. ३. 'पुत्र
राम ! वत्स लक्ष्मण ! ननु वैदेहि ! अ' स. पाठः. ४. 'ननु ग' ग. ड. पाठः. ५. '(स्वर्गातः)'
ख., '(स्वर्गे गतः)' क. पाठः. ६. 'हा महाराजो । (यवनिकास्तरणं करोति) (भि' ख. पाठः.

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सुधाकारः)

सुधाकारः — (सम्मार्जनादीनि कृत्वा) (क) भोदु, दाणि कि-
दं एत्थ कय्यं अय्यसम्भवअस्स[†] आणत्तं । जाव मुहुत्तं सुवि-
स्सं । (स्वपिति)

(प्रविश्य)

भटः — (चेटमुपगम्य ताडयित्वा) (ख) अङ्गो दासीएपुत्त ! किं
दाणि कम्मं ण करेसि । (ताडयति)

सुधाकारः — (बुद्ध्या) (ग) ताळेहि मं ताळेहि मं ।

भटः — (घ) ताडिदे तुवं किं करिस्ससि ।

सुधाकारः — (ङ) अहण्णस्स मम कत्तवीअस्स विअ वा-
हुसहस्सं णत्थि ।

(क) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्यसंभवकस्याज्ञप्तम् । यावन्मुहूर्तं स्वप्नयामि ।

(ख) अङ्गो दास्याःपुत्र ! किमिदानीं कर्म न करोषि ।

(ग) ताडय मां ताडय माम् ।

(घ) ताडिते त्वं किं करिष्यसि ।

(ङ) अधन्यस्य मम कर्तवीर्यस्येव बाहुसहस्रं नास्ति ।

† स्वप्नवासवदत्ते पद्यावतीभटः सम्भवदनाम्ना व्यवहृतः ।

भटः — (क) बाहुसहस्तेण किं कय्यं ।

सुधाकारः — (ख) तुमं हणित्सं ।

भटः — (ग) एहि दासीएपुत्त ! मुदे मुच्चित्सं । (पुनरावे ताडयति)

सुधाकारः — (रुदित्वा) (घ) सक्कं दाणि भट्टा ! मे अवराहं जाणितुं ।

भटः — (ङ) णत्थि किळ अवराहो णत्थि । णं मए सन्दिट्ठो भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्टकिदसन्दावेण सगं गदस्स भट्टिणो दसरहस्स पडिमाणेहं देट्ठुं अज्ज कोसळ्ळापु-रोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आअन्तव्वं ति । एत्थ दाणि तुए किं किदं ।

सुधाकारः — (च) पेक्खदु भट्टा अवणीदकपोदसन्दा-

(क) बाहुसहस्तेण किं कार्यम् ।

(ख) त्वां हनिष्यामि ।

(ग) एहि दास्याःपुत्र ! मृते मोक्ष्यामि ।

(घ) शक्यमिदानीं भर्तुः । मेऽपराधं ज्ञातुम् ।

(ङ) नास्ति किंलापराधो नास्ति । ननु मया सन्दिष्टो भर्तुदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्देशरथस्य प्रतिमाणेहं द्रष्टुमद्य कोसल्यापु-रोगैः सर्वैरन्तःपुरैरिहागन्तव्यमिति । अत्रेदानीं त्वया किं कृतम् ।

(च) पश्यतु भर्ता अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भगृहम् । सौधवर्णकदत्त-

णअं दाव गब्भगिहं । सोहवण्णअदत्तचन्दणपञ्चाङ्गुळा भित्ती-
ओ । ओसत्तमळ्ळदामसोहीणि दुवाराणि । पइण्णा वालुआ ।
एत्थ दाणि मए किं ण किदं ।

भटः — (क) जइ एवं, विस्सत्थो गच्छ । जाव अहं वि
सब्बं किदं त्ति अमच्चस्स णिवेदेमि ।

(निष्क्रान्ता)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सूतश्च)

भरतः — (सावेगम्) सूत ! चिरं मातुल(कुल)परिचयादवि-
ज्ञातवृत्तान्तोऽस्मि । श्रुतं मया दृढमकल्यशरीरो^१ महाराज इति ।
तदुच्यतां,

पितुर्मे को व्याधिः

सूतः —

हृदयपरितापः खलु महान्

भरतः —

किमाहुस्तं वैद्याः

सूतः —

न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

चन्दनपञ्चाङ्गुळा भित्तयः । अवसक्तमाल्यदामशोभानि द्वाराणि । प्रकीर्णा वालु-
काः । अत्रेदानीं मया किं न कृतम् ।

(क) यद्येवं, विश्वस्तो गच्छ । यावद्दहमपि सर्वं कृतमित्यगत्याय निवेदयामि ।

१. 'धवन्निषु द' क. पाठः. २. 'तिन च)' क. स. पाठः. ३. 'रो राजेवि' ख.
पाठः. ४. 'तः—आयुष्यन्' इ' ग. ड. पाठः.

भरतः —

किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि

सूतः —

भूमौ निरशनः

भरतः —

किमाज्ञां स्याद्

सूतः —

दैवं

भरतः —

स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ॥ १ ॥

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं वाहयति)

भरतः — (रथवेगं निरूप्य) अहोतुखलु रथवेगः ।

एते ते,

हुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया

नदीवोद्धृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिविवरे ।

अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्चक्रवल्यं

रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥ २ ॥

सूतः — आयुष्मन् ! सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयो-
ध्यया भवितव्यम् ।

१. 'शास्यं दे' ख. पाठः. २. 'चोदयति' ग. ड. पाठः. ३. 'हो र' ड. पाठः.

४. 'नृ.' अन्य इवोपस्नेहेन वृ' ड. ग. पाठः.

भरतः — अहोतुखलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे मन-
सः । सम्प्रति हि,

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः स्निह्यतेवास्मि

राज्ञा समुत्थापितः

त्वारितमुपगता इव भ्रातरः क्लेदयन्तीव मा-

मश्रुभिर्मातरः ।

सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति भृत्यैरिवाहं

स्तुतः सेवया

परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेपं च

भाषां च सौमित्रिणा ॥ ३ ॥

सूतः — (आत्मगतम्) भोः ! कष्टम्, यदयमविज्ञाय महाराज-
विनाशमुदकं निष्कलामाशां परिवहन्नयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः ।
जानद्भिरप्यस्माभिर्न निवेद्यते । कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम् ।

ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

भटः — जयतु कुमारः ।

भरतः — भद्र ! किं शत्रुघ्नो मामभिगतः ।

भटः — अभि(ग)तः खलु वर्तते कुमारः । उपाध्यायास्तु
भवन्तमाहुः ।

भरतः — किमिति किमिति ।

भट्टः — एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः । तस्मात् प्रति-
पन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः ।

भरतः — वाढमेवम् । न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम् ।
गच्छ त्वम् ।

भट्टः — यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तः)

भरतः — अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये । भवतु,
दृष्टम् । एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्र-
मिष्ये । तदुभयं भविष्यति दैवतपूजा विश्रमश्च । अथच
उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति सत्समुदाचारः । तस्मात्
स्थाप्यतां रथः ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं स्थापयति)

भरतः — (रथादवतीर्य) सूत ! एकान्ते विश्रामयाश्चान् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः — (किञ्चिद् गत्यावलोक्य) साधुमुक्तपुष्पलजाविष्कृता
वलथः, दत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः, अवसक्तमाल्यदामशो-
भीनि द्वाराणि, प्रकीर्णा बालुकाः । किन्तुखलु पार्वणोऽयं विशेषः,

अथवा आह्निकमास्तिक्यम् । कस्यनुखलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति । नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिःश्रद्धं दृश्यते । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविश्यावलोक्य) अहो क्रियामाधुर्यं पाषाणानाम् । अहो भावगतिराकृतीनाम् । दैवतोद्दिष्टानामपि मानुषविश्वासतासां प्रतिमानाम् । किन्नुखलु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः । अथवा यानि तानि भवन्तु । अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः ।

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः ।

वार्षिलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

देवकुलिकः — भोः ! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि कोनुखल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमा-गृहं प्रविष्टः । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविशति)

भरतः — नमोऽस्तु ।

देवकुलिकः — नखलु नखलु प्रणामः कार्यः ।

भरतः — मा तावद् भोः !

* वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।

किङ्कृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ॥ ६ ॥

१. 'कानि' ग. पाठः. २. तादः ।' क. ग. ड. पाठः.

* वक्तव्यं, प्रतिपाल्यते, नियमप्रभविष्णुता इत्येतत् प्रश्नकारुण्येभ्यः ।

देवकुलिकः — न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम् । किन्तु दैवतशङ्कया ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः ।

भरतः — एवम् । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः । अथ के नामात्रभवन्तः ।

देवकुलिकः — इक्ष्वाकवः ।

भरतः — (सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति । एते तेऽयोध्याभर्तारः ।

एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी-

मेते ते शकलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।

एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती-

मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ॥ ७ ॥

भोः ! यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः — अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयित्वा प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः ।

भरतः — नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः — अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेक-
ब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः ।

भरतः — अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः ।
नमोऽस्तु ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां कस्ता-
वदत्रभवान् ।

देवकुलिकः — अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेद-
परित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः ।

भरतः — नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय । (दशरथस्य प्रति-
मामवलोकयन् पर्वाकुलो भूत्वा) भोः ! बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्य-
क्तं नावधारितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ।

देवकुलिकः — अयं दिलीपः ।

भरतः — पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः — अत्रभवान् रघुः ।

भरतः — पितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः — अत्रभवानजः ।

भरतः — पिता तातस्य । किमिति किमिति ।

देवकुलिकः — अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः ।

भरतः — भवन्तं किञ्चित् पृच्छामि । धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ।

देवकुलिकः — न खलु, अतिक्रान्तानामेव ।

भरतः — तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

देवकुलिकः — तिष्ठ ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थं विसर्जिताः ।

इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे* ॥ ८ ॥

भरतः — हा तात ! (शर्छितः पतति । पुनः प्रत्यागत्य)

हृदय ! भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं

शृणु पितृनिधनं ते गच्छ धैर्यं च तावत् ।

स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-

स्त्वथच(?) भवति सत्यं यत्र देहो विशोध्धैः ॥ ९ ॥

आर्य ! ।

देवकुलिकः — आर्येति, इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम् ।

कञ्चित् कैकेयीपुत्रो भरतो भवान् ननु ।

भरतः — अथकिम् अथकिम् । दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि,
न कैकेय्याः ।

१. 'ना स्थाप्यन्ते' ख. पाठः. २. 'स्वभिज्ञाय' क. घ. पाठः. ३. 'प्यः ॥ देव-
कुलिकः — समाश्वसिहि समाश्वसिहि । भरतः — (समाश्वस्य) आ' क. पाठः.

* पृच्छसेति वा पाठो भवेत् ।

देवकुलिकः — तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

भरतः — तिष्ठ । शेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः — का गतिः । श्रूयताम्, उपरतस्तत्रभवान्
दशरथः । सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न
जाने ।

भरतः — कथं कथम् आर्योऽपि वनं गतः । (द्विगुणं मोह-
मुपगतः)

देवकुलिकः — कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः — (समाश्वस्य)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।

पिपासातोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥ १० ॥

आर्य ! विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति । तत् सर्वमन-
वशेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः — श्रूयतां, तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने तत्र-
भवति रामे भवतो जनन्याभिहितं किल ।

भरतः — तिष्ठ ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्वैर्येणाश्वसत्या व्रज सुत ! वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।

तं दृष्ट्वा बद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः

पाल्यन्ते धिक् प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः॥११॥

(मोहमुपगतः)

(नेपथ्ये)

(क) उत्सरह अय्या ! उत्सरहं ।

देवकुलिकः — (विलोक्य) अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपगते ।

हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलः* सजलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च)

सुमन्त्रः — इत इतो भवत्यः ।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः

समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।

अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतै-

र्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥ १३ ॥

(क) उत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

१. '(इति सन्तापात् पतति)' घ. पाठः. २. 'ह अय्या !' घ. पाठः. ३. 'ति सुमन्त्रो देव्यथ' घ. पाठः.

* 'अनलस्य जलाञ्जलिः' इति चातुर्यः पादः पटनीयो भाति ।

(प्रविश्यावलोक्य) भवत्यः ! नखलु नखलु प्रवेष्टव्यम् ।

अयं हि पतितः कोऽपि वयस्स्थ इव पार्थिवः ।

देवकुलिकः—

परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तः)

देव्यः— (सहसोपगम्य) (क) हा जाद ! भरद ! ।

भरतः— (किञ्चित् समाश्वस्य) आर्य ! ।

सुमन्त्रः— जयतु महा (इत्यर्घ्ये सविपादम्) अहो स्वरसाद-
यम् । मन्ये प्रतिमास्थो महाराजो व्याहरतीति ।

भरतः— अथ मातृणामिदानीं कावस्था ।

देव्यः— (ख) जाद ! एसा णो अवत्था^१ । (अवगुण्ठनमप-
नयन्ति)

(क) हा जात ! भरत ! ।

(ख) जात ! एसा नोऽवस्था ।

१. 'इत्तं दृष्ट्वा' घ. पाठः. २. 'न्तो देवकुलिकः' सर्वाः— 'हा' क. पाठः. ३. 'द !' क. ग. घ. पाठः. ४. तः— 'मातरः' इदं क. ख. पाठः. ५. 'सर्वाः— (अवगुण्ठनमप-
नीय) जा' क. घ. पाठः. ६. 'स्या' (इति दृष्ट्वा) क. पाठः.

सुमन्त्रः — भवत्यः ! निगृह्यतामुत्कण्ठा ।

भरतः — (सुमन्त्रं विलोक्य) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां
सूचयति । कश्चित् तात ! सुमन्त्रो भवान् ननु ।

सुमन्त्रः — कुमार ! अथकिम् । सुमन्त्रोऽस्मि ।

अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषैः

कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः ।

अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने

जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः ॥ १५ ॥

भरतः — हा तात ! (उत्थाय) तात ! अभिवादनक्रममुपदे-
ष्टुमिच्छामि मातृणाम् ।

सुमन्त्रः — बाढम् । इयं तत्रभवतो रामस्य जननी देवी
कौसल्या ।

भरतः — अम्ब ! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।

कौसल्या — (क) जाद ! णिससन्दावो होहि ।

भरतः — (आत्मगतम्) आक्रुष्ट इवास्यनेन । (प्रकाशम्)
अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

(क) जात ! निःसन्तापो भव ।

सुमन्त्रः — इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी
सुमित्रा ।

भरतः — अम्ब ! लक्ष्मणेन अतिसन्धितोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा — (क) जाद ! जसोभाई होहि ।

भरतः — अम्ब ! इदं प्रयतिष्ये । अनुगृहीतोऽस्मि
ततस्ततः ।

सुमन्त्रः — इयं ते जननी ।

भरतः — (सरोपम् उधाय) आः पापे !

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥ १६ ॥

कैकेयी — (ख) जाद ! किं मए किदं ।

भरतः — किं कृतमिति वदसि ।

वयमयशसा चरिणार्यो नृपो गृहमृत्युना

प्रततरुदितैः कृत्स्नायोध्या मृगैः सह लक्ष्मणः ।

(क) जात ! यशोमागी भव ।

(ख) जात ! किं मया कृतम् ।

१. 'तः—(आमगतम्) इ' क. पाठः. २. 'इयं । (प्रकाशम्) अ' क. पाठः. ३. 'तः—
आः' क. ग. घ. पाठः.

§ 'अतिसन्धित' इति वा पाठः स्यात् ।

दयिततनयाः शोकेनाम्बाः स्नुषाध्वपरिश्रमै-

र्धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ॥ १७ ॥

कौसल्या — (क) जाद ! सब्समुदाआरमज्झत्थो किं ण वन्दसि मादरं ।

भरतः — मातरमिति । अम्ब ! त्वमेव मे माता । अम्ब ! अभिवादये ।

कौसल्या — (ख) णहि णहि । इअं दे जणणी ।

भरतः — आसीत् पुरा । न त्विदानीम् । पश्यतु भवती,

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः

पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते ।

लोके पूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं

भर्तृद्रोहादस्तु माताप्यमाता ॥ १८ ॥

कैकेयी — (ग) जाद ! महाराअस्स सच्चवअणं रक्खन्तीए मए तह उत्तं ।

भरतः — किमिति किमिति ।

(क) जात सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ।

(ख) नहि नहि । इयं ते जननी ।

(ग) जात ! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम् ।

कैकेयी — (क) पुत्रो मे राआ होदु त्ति ।

भरतः — अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्याः कः ।

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते ।

दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते* ॥ १९ ॥

कैकेयी — (ख) जाद ! सुक्कलुद्धा णणु पुच्छिदव्वा ।

भरतः —

वल्कलैर्हृतराजश्रीः पदातिः सह भार्यया ।

वनवासं त्वयाज्ञप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ २० ॥

कैकेयी — (ग) जाद ! देसकाले णिवेदेमि ।

भरतः —

अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्

किमु नृपफलतर्पः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।

अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो

वदतु भवति ! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ॥ २१ ॥

कष्टं कृतं भवत्या,

(क) पुत्रको मे राजा भवत्विति ।

(ख) जात ! शुक्कलुद्धा ननु प्रष्टव्याः ।

(ग) जात ! देशकाले निवेदयामि ।

* अत्र चतुर्थं वाक्येषु प्रश्नवाक्येर्द्वयम् ।

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः

सुतं ज्येष्ठं च त्वं ब्रज वनमिति प्रेषितवती ।

न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां बल्कलवती-

महो धात्रा सृष्टं भवति! हृदयं वज्रकठिनम् ॥ २२ ॥

सुमन्त्रः — कुमार ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिर-
भिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्गतौ विज्ञापयतः ।

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।

एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥ २३ ॥

भरतः — अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः ।

सुमन्त्रः — अभिषेकं विसृज्य क भवान् यास्यति ।

भरतः — अभिषेकमिति । इहात्रभवत्यै प्रदीयताम् ।

सुमन्त्रः — क भवान् यास्यति ।

भरतः —

तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः ।

नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ॥ २४ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेष्ट्यौ)

विजया — (क) हळा णन्दिणिए ! भणेहि भणेहि । अज्ज कोसळ्ळापुरोगेहि सव्वेहि अन्तेवुरेहि पडिमागेहं दडुं गदेहि तहिं किळ भट्टिदारओ भरदो दिट्ठो । अहं च मन्दभाआ दुवारे ट्टिदा ।

नन्दिनिका — (ख) हळा ! दिट्ठो अह्सेहि कोदूहळेण भट्टिदारओ भरदो ।

विजया — (ग) भट्टिणी कुमारेण किं भणिदा ।

नन्दिनिका — (घ) किं भणिदं । ओळोइदुं वि नेच्छदि कुमारो ।

(क) हळा नन्दिनिके ! भण भण । अय कौसल्यापुरोगैः सर्वेऽन्तःपुरैः प्रतिमागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किञ्च भर्तृदारको भरतो दृष्टः । अहं च मन्दभागा द्वारे स्थिता ।

(ख) हळा ! दृष्टोऽस्माभिः कौतूहलेन भर्तृदारको भरतः ।

(ग) भट्टिनी कुमारेण किं भणिता ।

(घ) किं भणितम् । अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः ।

विजया — (क) अहो अच्चाहिदं । रज्जलुद्धाए भट्टिदार-
अस्त रामस्त रज्जविभट्टं करन्तीए अत्तणो वेहव्वं आ-
दिट्ठं । लोओ वि विणासं गमिओ । णिग्घिणा हु भट्टिणी ।
पापअं किदं ।

नन्दिनिका — (ख) हळा ! सुणाहि, पइदीहि आणीदं अ-
भिसेअं विसज्जिअ रामतवोवणं गदो कुमारो ।

विजया — (सविपादम्) (ग) हं एवं गदो कुमारो । नन्दि-
णिए ! एहि, अह्मे भट्टिणि पेक्खामो ।

(निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

भरतः —

स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे^१
पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।

(क) अहो अच्चाहितम् । रज्जलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य रज्जविभट्टं कुर्व-
त्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि विनाशं गमितः । निर्घृणा खलु भट्टिनी ।
पापकं कृतम् ।

(ख) हळा ! शृणु, प्रकृतिभिरानीतमभिप्रेकं विसृज्य रामतवोवनं गतः कुमारः ।

(ग) हम् एवं गतः कुमारः । नन्दिनिके ! एकायां भट्टिनीं पश्यावः ।

द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु

रामाभिधानमगरं जगतः शशाङ्कम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः — एष एष आयुष्मान् भरतः,

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो

यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।

भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य

रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ २ ॥

भरतः — भोस्तात ! ।

सुमन्त्रः — कुमार ! अयमस्मि ।

भरतः — क तत्रभवान् ममार्यो रामः । कासौ महाराजस्य
प्रतिनिधिः । क सन्निदर्शनं सारवताम् । कासौ प्रत्यादेशो राज्य-
लुब्धायाः कैकेय्याः । क तत् पात्रं यशसः । कासौ नरपतेः
पुत्रः । कासौ सत्यमनुव्रतः ।

मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः — कुमार ! एतस्मिन्नाश्रमपदे ।

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशः ।

सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थितम् ॥ ४ ॥

भरतः — तेन हि स्थाप्यतां रथः ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (तथा करोति)

भरतः — (स्थादवतीर्य) सूत ! एकान्ते विश्रामयाश्चान् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः — भोस्तात ! निवेद्यतां निवेद्यताम् ।

सुमन्त्रः — कुमार ! किमिति निवेद्यते ।

भरतः — राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

सुमन्त्रः — कुमार ! अलं गुरुजनापवादमभिधातुम् ।

भरतः — सुष्ठु, न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् । तेन हि उच्यतामिद्व्याकुलकुलन्यङ्गभूतो भरतो दर्शनमभिलषतीति ।

सुमन्त्रः — कुमार ! नाहमेवं वक्तुं समर्थः । अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम् ।

भरतः — न न । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मे प्रतिभाति । किं ब्रह्मघ्नानामपि परेण निवेदनं क्रियते । तस्मात् तिष्ठतु तातः । अहमेव निवेदयिष्ये । भो भो ! निवेद्यतां

निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघवाय,

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।
भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ॥ ५ ॥

(वतः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणभ्याम्)

रामः — (आकर्ष्य सहर्षम्) सौमित्रे ! किं शृणोषि । अयि विदे-
हराजपुत्रि ! त्वमपि शृणोषि ।

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्भे
गाम्भीर्यात् परिभ्रवतीव मेघनादम् ।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां
सस्नेहैश्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः — आर्य ! ममापि खल्वेव स्वरसंयोगो बन्धुज-
नबहुमानमावहति । एष हि,

घनः स्पष्टो धीरः समदवृषभरिन्गन्धमधुरः
कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसञ्चाररभसः ।

यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणनानाक्षरतया
चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ॥ ७ ॥

रामः — सर्वथा नायमग्रान्धवस्य स्वरसंयोगः । हृदयतीव्र-
मे हृदयम् । वत्स ! लक्ष्मण ! दृश्यतां तावन् ।

लक्ष्मणः — यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रामति)

भरतः — अये कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ।
किन्तुखलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

लक्ष्मणः — (विबोध्य) अये अयमार्यो रामः । न न । रूप-
सादृश्यम् ।

मुखमनुपमं त्वार्यास्याभं शशाङ्कमनोहरं
मम पितृसमं पीनं वक्षः सुरारिशरक्षतम् ।
द्युतिपरिवृतस्तेजोराशिर्जगत्प्रियदर्शनो
नरपतिरयं देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः ॥ ८ ॥

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ।

सुमन्त्रः — अये कुमारो लक्ष्मणः ।

भरतः — एवं गुरुरयम् । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः — एषोहि । आयुष्मान् भव । (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात !
कोऽत्रभवान् ।

सुमन्त्रः — कुमार !

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः

पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।

यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतो-

स्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः ॥ ९ ॥

लक्ष्मणः — एबोहीक्ष्वाकुकुमार ! वत्स ! स्वस्त्यायुष्मान्
भव ।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंगृष्टचापै-

रनुपमबलवीर्यैः स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यैः ।

रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो

भव जगति गुणानां भाजनं भ्राजितानाम् ॥ १० ॥

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः — कुमार ! इह तिष्ठ । त्वदागमनमार्याय निवे-
दयामि ।

भरतः — आर्य ! अचिरमिदानीमभिवादयितुमिच्छामि ।
शीघ्रं निवेद्यताम् ।

लक्ष्मणः — बाढम् । (उपैव्य) जयत्वार्यः । आर्य !

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।

संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्श इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

रामः — वत्स ! लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः — आर्य ! अथकिम् ।

रामः — मैथिलि ! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते
चक्षुः ।

सीता — (क) अय्यउत्त ! किं भरदो आअदो ।

रामः — मैथिलि ! अथकिम् ।

अथ खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् ।

कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणः — आर्य ! किं प्रविशतु कुमारः ।

रामः — वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि तावदात्माभिप्रायमनु-
वर्तयितुमिच्छसि । गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेशयतां कुमारः ।

लक्ष्मणः — यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः — अथवा तिष्ठ त्वम् ,

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतो-

मर्तिव भावं तनये निवेदय ।

तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा

हर्षासमासारमिवोत्सृजन्ती ॥ १३ ॥

सीता — (ख) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उत्थाय परिक्रम्य
भरतमवलोक्य) हं तदो तं वेळं दाणि णिक्कन्तो अय्यउत्तो । णहि

(क) आर्यपुत्र । किं भरत आगतः ।

(ख) यदार्थपुत्र आज्ञायति । हं ततस्तां वेलामिदानीं निष्क्रान्त आर्यपुत्रः ।

१. 'वि । शीघ्रं प्रवेशयतुम् ।' च., 'ति गच्छ, की' क. ग. पाठः. २. 'ह तं' ग. पाठः.

* इदमपि भरतप्रवेशनमपि ।

णहि । रूपसादिस्सं ।

सुमन्त्रः — अये वधूः^१ ।

भरतः — अये इर्यमन्नभवती जनकराजपुत्री ।

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्दलात् ।

जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥

आर्ये ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

सीता — (आत्मगतम्) (क) णहि रूपं एव । सरजोओ वि
सो एव । (प्रकाशम्) वच्छ ! चिरं जीव ।

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता — (ख) एहि वच्छ ! भ्रातृमणोरहं पूरेहि ।

सुमन्त्रः — प्रविशतु कुमारः ।

भरतः — तात ! इदानीं किं करिष्यसि ।

नहि नहि । रूपसादृश्यम् ।

(क) नहि रूपमेव । स्वरयोगोऽपि स एव । वत्स ! चिरं जीव ।

(ख) एहि वत्स । भ्रातृमणोरथं पूरय ।

सुमन्त्रः —

अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि स्वर्गं याते नराधिपे ।

विदितार्थस्य रामस्य ममैतत् पूर्वदर्शनम् ॥ १५ ॥

भरतः — एवमस्तु । (राममुपगम्य) आर्य ! अभिवादये भर-
तोऽहमस्मि ।

रामः — (सहर्षम्) एह्येहि इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति, आयु-
ष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण-

मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं

प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥ १६ ॥

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः — (उपेल) जयत्वायुष्मान् ।

रामः — हा तात !

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै-

र्विख्यातो यो विमर्दे स स इति बहुशः सामुराणां सुराणाम् ।

स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं

स्वर्गस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ॥ १७ ॥

सुमन्त्रः — (सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।
बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥१८॥

सीता — (क) रोदन्तं अय्यउत्तं पुनो वि रोदावीअदि
तादो ।

रामः—मैथिलि! एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम्। वत्स! लक्ष्म-
ण ! आपस्तावत् ।

लक्ष्मणः — यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः — आर्य ! न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये ।
अहमेव यास्यामि । (कलशं गृहीत्वा निष्कम्प प्रविश्य) इमा आपः ।

रामः — (आचम्य) मैथिलि ! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य
व्यापारः ।

सीता — (ख) अय्यउत्त ! णं एदिणा पि सुस्सूसइदब्बो !

रामः — सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु । तत्रस्थो मां
भरतः शुश्रूषयतु ।

भरतः — प्रसीदत्यार्यः ।

(क) रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तार्तः ।

(ख) आर्यपुत्र ! नन्वेतेनापि शुश्रूषयितव्यैः ।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा ।
नास्त्रैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ॥ १९ ॥

रामः—वत्स! कैकेयीमातः! मा मैवम् ।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं
न वत्स! दर्पाच्च भयाच्च विभ्रमात् ।
कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते
कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ॥ २० ॥

सुमन्त्रः—अथेदानीमभिषेकोदकं क तिष्ठतु ।

रामः—यत्र मे मात्राभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु ।

भरतः—प्रसीदत्वार्यः । आर्य! अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् ।

अपि सुगुण! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः
स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।
सुपुरुष! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो
वरद! भरतमार्तं पश्य तावद् यथावत् ॥ २१ ॥

सीता—(क) अय्यउत्त! अदिकरणं मन्तेअइ भरदो ।
किं दार्णि अय्यउत्तेण चिन्तीअदि ।

(क) आर्यपुत्र! अतिकरणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्थपुत्रेण चिन्त्यते ।

रामः — मैथिलि !

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं

येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः ।

ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य लोके

धिग् भो ! विधेर्यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥ २२ ॥

वत्स ! कैकेयीमार्तः !

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां-

स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः ।

किन्त्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया

किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायी पिता ॥

भरतः —

यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं

तावद् भवेयमिह ते नृप ! पादमूले ।

रामः —

मैवं नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं

भूमे शापितो न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम् ॥ २४ ॥

भरतः—हन्त ! अनुत्तरमभिहितम् । भवतु , समयतस्ते
राज्यं परिपालयामि ।

रामः—वत्स ! कः समयः ।

भरतः—मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते
*प्रतिग्रहीतुमिच्छामि ।

रामः—एवमस्तु ।

भरतः—आर्य ! श्रुतम् । आर्ये ! श्रुतम् । तात !
श्रुतम् ।

सर्वे—वयमपि श्रोतारः ।

भरतः—आर्य ! अन्य(द ? म)पि वरं हर्तुमिच्छामि ।

रामः—वत्स ! किमिच्छसि । किमहं ददामि* । किमहम-
नुशास्यामि ।

भरतः—

पादोपभुक्ते तव पादुके मे

एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ।

१. 'स्त्वय्य ए' क. घ. पाठः. २. 'तथास्तु' घ. पाठः. ३. 'म् । ता' ग. घ. पाठः.
४. 'उभौ — बाह्वं, श्रोतारौ त्वः ।' ग. घ. पाठः. ५. 'मि । म' ग. पाठः.

यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं

तावद् भविष्याम्यनयोर्विधेयः ॥ २५ ॥

रामः — (स्वगतम्) हन्त भोः !

सुचिरेणैपि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।

अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम् ॥ २६ ॥

सीता — (क) अय्यउत्त ! णं दीयदि खु पुंडमजाअणं
भरदरस ।

रामः — तथास्तु । वत्स ! गृह्यताम् ।

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा) आर्य ! अत्राभिषेको-
दकमावर्जयितुमिच्छामि ।

रामः — तात ! यदिष्टं भरतस्य, तत् सर्वं क्रियताम् ।

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

भरतः — (आत्मगतम्) हन्त भोः !

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः

स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः ।

(क) आर्यपुत्र । ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय ।

भ्रातृणां गुणपालिनां बहुमतः कीर्त्तैर्महद् भाजनं

संवादिषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥२७॥

रामः—वत्स ! कैकेयीमातैः ! राज्यं नाम मुहूर्तमपि
नोपेक्षणीयम् । तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

सीता—(क) हं, अज्ज एव्व गमिस्सदि कुमारो भरदो ।

रामः—अलमतिस्नेहेन । अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां
कुमारः ।

भरतः—आर्य ! अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदृक्षया ।

तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् ॥ २८ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! मयेदानीं किं कर्तव्यम् ।

रामः—तात ! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः ।

सुमन्त्रः—यदि जीवामि, तावत् प्रयतिष्ये ।

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! आरुह्यतां ममाग्रतो रथः ।

(क) हम्, अद्यैव गमिष्यति कुमारो भरतः ।

१. 'स्वः प्रि' क. घ. पाठः. २. 'त ।' ख. घ. पाठः. ३. 'स्व ।' ग. पाठः.

४. 'व गच्छतु ।' ख. पाठः. ५. 'मि प्र' घ. पाठः.

भरतः — यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(स्थमारोहतेः)

रामः — मैथिलि ! इतस्तावत् । वत्स ! लक्ष्मण ! इतस्ता-
वत् । आश्रमपदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च ।)

सीता — (क) अय्ये ! उवहारसुमणाइण्णो सम्मज्झिदो अ-
स्समो । अस्समपदविभवेण अणुट्ठिओ देवसमुदाआरो । ता
जाव अय्यउत्तो ण आअच्छेदि, दाव इमाणं वाल्लरुक्खाणं
उदअप्पदाणेण अणुक्कोसइस्सं ।

तापसी — (ख) अविग्घं से होदु ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः — (सशोकम्)

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां पुरी-

मुद्यम्यापि ममाभिषेकमखिलं मत्सन्निधावागतः ।

रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः

कष्टं भो ! नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥ १ ॥

(क) आये ! उपहारसुमनःकीर्णः संमार्जित आश्रमः । आश्रमपदविभवेना-
नुष्ठितो देवसमुदाचारः । तद् यावदार्थ्यपुत्रो नागच्छति, तावदिमान् बालवृक्षानुद-
कप्रदानेनानुक्रोशयिष्यामि ।

(ख) अविघ्नमस्या भवतु ।

(विमृश्य) ईदृशमेवैतत् । यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थमव-
स्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्यामि । तत् कनुखलु गता वैदेही ।
(परिक्रम्यावलोक्य) अये ईमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृक्षमू-
लानि अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति । तथा हि,

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः ।
स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ॥ २ ॥

(विलोक्य) अये इयं वैदेही । भोः ! कष्टम् ।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं
समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

(उपेत्य) मैथिलि ! अपि तपो वर्धते ।

सीता — (क) हं अय्यउत्तो । जेदु अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः, आस्यताम् ।

(क) हम् आर्यपुत्रः । जपत्वार्यपुत्रः ।

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उपविशति)

रामः — मैथिलि ! प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि ।
किमिदम् ।

सीता — (ख) सोअसुण्णहिअअस्स विअ अय्यउत्तस्स मुह-
राओ । किं एदं ।

रामः — मैथिलि ! स्थाने खल्लुं चिन्ता ।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे

तथैव तावद्धृदयव्रणो मे ।

नानाफलाः शोकशराभिघाता-

स्तत्रैव तत्रैव पुनः पतन्ति ॥ ४ ॥

सीता — (ग) अय्यउत्तस्स को विअ सन्दावो ।

रामः — श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्चाहविधिः । कल्प-
विशेषेण निवपनक्रियामिच्छन्ति पितरः । तत् कथं निर्वर्तयि-
ष्यामीत्येतच्चिन्त्यते । अथवा,

(क) यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

(ख) शोकशून्यहृदयस्पर्शपुत्रस्य मुखरागः । किमेतत् ।

(ग) आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः ।

१. 'उभापुपविशतः' क. पाठः. २. 'लु कृता चि' घ. पाठः. ३. 'त। को
दिअअस्स' घ. पाठः. ४. 'मि । एतच्चिन्तयामि ।' क. ग. घ. पाठः.

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन
त एव जानन्ति हि तां दशां मे ।
इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं
तातस्य रामस्य च सानुरूपाम् ॥ ५ ॥

सीता — (क) अय्यउत्त ! णिव्वत्तइस्सिदि सद्धं भरदो
रिद्धीए, अवत्थाणुरूपं फल्लोदएण वि अय्यउत्तो । एदं तादस्स
बहुमदअरं भविस्सदि ।

रामः — मैथिलि !

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।
स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति परिव्राजकवेशो रावणः)

रावणः — एष भोः !

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा
खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।

(क) आर्यपुत्र ! निर्वर्तयिष्यति श्राद्धं भरत ऋद्धपा, अवस्थानुरूपं फल्लोदकेना-
प्यार्यपुत्रः । एतत् तातस्य बहुमततरं भविष्यति ।

१. 'तस्स ता' ग. पाठः.

• भानुरूपवतीमिच्छयः ।

स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं

जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ॥ ७ ॥

(परिक्रम्याधो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावदवतरामि ।
(अवतरति) यावदहमप्यतिथिसमुदाचारमनुष्ठास्यामि । अहम-
तिथिः । कोऽत्र भोः ! ।

रामः — (श्रुत्वा) स्वागतमतिथये ।

रावणः — साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण ।

रामः — (विलोक्य) अये भगवान् । भगवन् ! अभिवादये ।

रावणः — स्वस्ति ।

रामः — भगवन् ! एतदासनमास्यताम् ।

रावणः — (आत्मगतम्) कथमाज्ञप्त इवास्यनेन । (प्रकाशम्)
बाढम् । (उपीवसति)

रामः — मैथिलि ! पाद्यमानय भगवते ।

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (निष्क्रम्य प्रविश्य)
इमा आवो ।

रामः — शुश्रूषय भगवन्तम् ।

(क) यदार्थपुत्र आज्ञापयति । इमा आपः ।

१. 'तीर्थे' क. ग. घ. पाठः. २. 'रं तावदनु' क. ख. घ. पाठः. ३. 'रावण'
इत्यस्य स्थाने सर्वत्र 'परिभाजकः' इति घ. पाठः. ४. 'उपसर्पति' क. पाठः. ५. 'यस्व
भ' घ. पाठः.

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः — (मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा) भवतु भवतु ।

इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।

यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥ ८ ॥

रामः — तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये ।

रावणः — अयि छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि ।
वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः । पूजितोऽस्मि । आस्यताम् ।

रामः — बाढम् । (उपविशति)

रावणः — (आत्मगतम्) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदाचारैर्मनुष्ठास्यामि । (प्रकाशम्) भोः ! काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पं च ।

रामः — कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ।

रावणः — सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता ।
किमेतत् ।

(क) यदार्थपुत्र आज्ञापयति ।

१. 'अरुन्धती' क. पाठः. २. 'वती नन्वति' घ. पाठः. ३. परिभाषकः—
यावदहमपि अधिधिसमुदाचारं तान्दनुष्ठास्यामि । रामः — छन्दः । परिभाषकः—भोः
घ. पाठः. ४. 'रं तान्दनु' क. ख. घ. पाठः.

रामः — भगवन् ! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागम इदानीमेषः ।

रावणः — अलं परिहृत्य । पृच्छतु भवान् ।

रामः — भगवन् ! निवपनक्रियौकाले केन पितृस्तर्पयामि ।

रावणः — सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।

रामः — भगवन् ! अनादरतः परित्यक्तं भवति । विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः — श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भाः, ओषधीषु तिलाः, कलायं शाकेषु, मत्स्येषु महाशकरः, पक्षिषु वार्ध्राणसः, पशुषु गौः खड्गो वा, इत्येते मानुषाणां विहिताः ।

रामः — भगवन् ! वाशब्देनावगतमन्यदप्यंस्तीति ।

रावणः — अस्ति प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः — भगवन् ! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।

धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ९ ॥

रावणः — सन्ति । हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रामः — हिमवतीति । ततस्ततः ।

१. 'म एषः' क. ग. पाठः. २. 'यायां केन पितरस्तर्पयिष्यन्ति।' क. ग, 'यायां केन पितरस्तर्पयन्ति।' घ. पाठः. ३. 'येषाः।' क. घ. पाठः. ४. 'व।' ग. पाठः.

रावणः — हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपतित-
गङ्गाम्बुपायिनो वैडूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वा
नाम मृगाः, यैर्वैखानसबालखिल्यनैमिशीयादयो महर्षयश्चिन्ति-
तमात्रोपस्थितविपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते
हित्वा जरां खमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।
तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-
मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद्ध्यन्ते ॥ १० ॥

रामः — मैथिलि !

†आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्भिरिकाननेषु
दीप्तैरिवौषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥ ११ ॥

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः — कौसल्यामात ! अलमतिमनोरथेन । न ते मानु-
षेर्दृश्यन्ते ।

(क) यदार्यपुत्र आन्नापयति ।

१. 'रुर' ख. ग. पाठः.

† 'आलि मुप्रच्छयोः' (१. १. २१) इति तद् न कृतः ।

रामः—भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रावणः—अधिकम् ।

रामः—तेन हि पश्यतु भवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।

भिन्नो भद्राणवेगेन कौशल्यं वा गमिष्यति ॥ १२ ॥

रावणः—(स्वगतम्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः ।

रामः—(दिशो विरोक्ष्य) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते ।

रावणः—कौसल्यामात ! इहस्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान् । एष काञ्चनपार्श्वः ।

रामः—भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीता—(क) दिट्ठिआ अय्यउत्तो वड्डइ ।

रामः—न न ,

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।

अर्हस्येष्ट हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रुहि मैथिलि ! ॥ १३ ॥

सीता—(ख) अय्यउत्तँ ! णं तित्थअत्तादो उवावत्तमाणं कुळवदिं पञ्चुगच्छेहित्ति सन्दिट्ठो सोमित्ती ।

(क) दिष्टचार्यपुत्रो वर्धते ।

(ख) आर्यपुत्र । ननु तीर्थयात्रात उपावर्तमानं कुलपतिं प्रचुदच्छेति सन्दिष्टः सौमित्रिः ।

१. 'तर्हि प' घ. पाठः. २. 'जीस्तु मृ' कं. घ. पाठः. ३. 'पः । (प्रकाशम्) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते । कौ' क. ख. पाठः. ४. 'तेन ति' घ. पाठः.

रामः — तेन हि अहमेव यास्यामि ।

सीता — (क) अय्यउत्त ! अहं किं करिस्सं ।

रामः — शुश्रूषयस्व भगवन्तम् ।

सीता — (ख) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः — अये अयमर्घ्यमादायोपसर्पति राघवः । एष
इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः ।

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।

राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥

एष मृगः एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः ।

सीता — (आत्मगतम्) (ग) अय्यउत्तविरहिदाए भअं मे एत्थ
उप्पज्जइ ।

(क) आर्यपुत्र ! अहं किं करिष्यामि ।

(ख) यदार्थपुत्र आज्ञापयति ।

(ग) आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते ।

१. 'य भ' ग. पाठः. २. '(रामो धनुरादाय निष्क्रान्तः)' क. पाठः. ३. 'एषोऽर्घ्य'
ग. घ. पाठः. ४. 'रामः ।' ग., 'राघवः । सीता — एषो गच्छति अय्यउत्तो । होइ
+ + + दणि मिओ । एष मृग एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वन गहनं प्रविष्टः । एष इदानीं
पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः । अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहोजवः ।
राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥ सीता —' व. पाठः. ५. 'मे उ' क. घ. पाठः.
६. 'उप्पज्जइ' ग. घ. पाठः.

रावणः—(आत्मगतम्)

माययापहृते रामे सीतामेकां तपोवनात् ।

हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम् ॥ १५ ॥

सीता—(क) जाव उडजं पविसामि । (गेन्दुमीहते)

रावणः—(स्वरूपं गृहीत्वा) सोते! तिष्ठ तिष्ठ ।

सीता—(सभयम्) (ख) हं को दाणि अअं ।

रावणः—किं न जानीषे ।

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता

दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ ।

दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयचालिनं रामं विलोभ्यच्छलैः

स त्वां हर्तुमना विशालनयने ! प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः ॥

सीता—(ग) हं छावणो णामै । (प्रतिष्ठते)

रावणः—आः रावणस्य चक्षुर्विषयमागता क यास्यसि ।

(क) जावडुटजे प्रविशामि ।

(ख) हे क इदानीमयम् ।

(ग) हे रावणो नाम ।

१. '(उन्निष्ठति)' ग. घ. पाठः. २. 'णः—श्रुतां, युं' ग. पाठः, 'णः—युं' क. स. पाठः. ३. 'म । (प्रस्थापुमिच्छति)' ख. पाठः, 'म । रा' क. घ. पाठः.

सीता — (क) अय्यउत्त ! परिच्चाआहि परिच्चाआहि । सो-
मिच्ची ! परिच्चाआहि परिच्चाआहि ।

रावणः — सीते ! श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः

कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः ।

धिग् भो ! स्वर्गं भीतदेवैर्निविष्टं

धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता ॥ १७ ॥

सीता — (ख) अय्यउत्त ! परिच्चाआहि परिच्चाआहि । सो-
मिच्ची ! परिच्चाआहि परिच्चाआहि मं ।

रावणः —

रामं वा शरणमुपोहि लक्ष्मणं वा

स्वर्गस्थं दशरथमेव वा नरेन्द्रम् ।

किं (मन्या ?)* कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभि-

र्न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ॥ १८ ॥

(क) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

(ख) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व परित्रायस्व
माम् ।

१. 'हि मं ।' क. घ. पाठः. २. '(मित्र्यः ?)' कु. ख. ग. पाठः.

* 'मन्या' इत्यस्य स्थाने 'मे त्याद्' इति पठनीयं भाति । 'मित्र्यः' इति पाठान्तरस्थाने
तु 'व्यर्षः' इति पठनीयं भाति ।

सीता — (क) अव्यउत्त ! परिताआहि परिताआहि । सो-
मिती ! परिताआहि परिताआहि मं ।

रावणः —

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे !

विगणय मां च यथा तवार्यपुत्रम् ।

विपुलबलयुतो ममैष योद्धुं

समुत्तमोऽप्यसमर्थ एव रामः ॥ १९ ॥

सीता — (सरोपम्) सत्तो सि ।

रावणः — हहह । अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

योऽहमुत्पतितो वेगाच्च दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।

अस्याः परिमितैर्दग्धः शंसोऽसीत्येभिरक्षरैः ॥ २० ॥

सीता — (ग) अव्यउत्त ! परिताआहि परिताआहि ।

रावणः — (सीतां गृहीत्वा) भो भो ! जनस्थानवासिनस्तपस्वि-
नः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः ।

(क) आर्यपुत्र । परित्रायस्व परित्रायस्व । सीमित्रे ! परित्रायस्व परित्रायस्व
माम् ।

(ख) शंसोऽसि ।

(ग) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

१. 'सो सि' कं, ग, घ, पाठः. २. 'आन्दोऽसी' कं, ग, घ, पाठः. ३. 'जः — भो'
क. पाठः.

बलादेप दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।

क्षात्रधर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामः पराक्रमम् ॥ २१ ॥

सीता — (क) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः — (परिक्रामन् विलोक्य) अये स्वपक्षपवनोत्क्षेपधुभि-
तवनपण्डश्चण्डेचञ्चुरभिधावत्सेष जटायुः । आः तिष्ठेदानीम् ।

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः ।

रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्तौ)

पञ्चमोऽङ्कः ।

(क) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

१. 'हि । सोमिति । परित्ताआहि म ।' ग. पाठः. २. 'मदभुजाकृष्ट' ख. पाठः. ३. 'सीतां गृहीत्वा रावणो निष्क्रान्तः । (निष्क्रान्ताः सर्वे) प' घ. पाठः. ४. '(मत्तो रावणः सीतां गृहीत्वा) प' ख. पाठः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो दृढतापसौ)

उभौ — परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

प्रथमः —

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा
मृणालशुक्रोज्ज्वलदंष्ट्रहासिना ।
निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा
मृगीव सीता परिभूय नीयते ॥ १ ॥

द्वितीयः — एषा खलु तत्रभवती वैदेही,

विचैष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना
विधूयमानेव च पुष्पिता लता ।
प्रसह्य पापेन दशाननेन सा
तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते ॥ २ ॥

उभौ — परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः ! ।

प्रथमः — (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये वचनसमकालं एव दशरथ-
स्यानृप्यं कर्तुं 'मयि स्थिते क यास्यसी'ति रावणमाहूयान्तरि-
क्षमुत्पतितो जटायुः ।

द्वितीयः — एष रोषादुद्धूतनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः ।

प्रथमः — एष रावणः ।

द्वितीयः — एष जटायुः ।

उभौ — हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम् ।

प्रथमः — काश्यपे ! काश्यप ! पश्य क्रव्यादीश्वरस्य सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते

तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णचैपलः (?) संवेष्टनं चेष्टते ।

तीक्ष्णैरायसकण्टकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो

वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पाट्यते ॥ ३ ॥

द्वितीयः — हन्त संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादीश्वरैः
स दक्षिणांसदेशे हतः ।

उभौ — हा धिक् । पतितोऽग्रभवान् जटायुः ।

प्रथमः — भोः कष्टम् । एष खलु तत्रभवान् जटायुः,

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं

क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।

दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो

नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः ॥ ४ ॥

१. 'प' पश्य पद्व क्रव्यादेश' घ., 'प' पश्य । पश्य' क. ग. पाठः. २. 'मचल'
स. पाठः. ३. 'एष स' क. ग. पाठः. ४. 'रस्य दक्षिणांसदेशो ह' क. ग. पाठः.
५. 'द्वितीयः —' क. ग. घ. पाठः.

उभौ — स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः — काश्यप ! आगम्यताम् । इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः ।

द्वितीयः — वाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः — क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) अय्य ! अहं विजया । किं करीअदु ।

काञ्चुकीयः — विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां भरतकुमाराय — एष खलु रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् सुमन्त्र इति ।

प्रतिहारी — (ख) अय्य ! अवि किदत्थो तौदसुमन्तो आअदो ।

(क) आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ।

(ख) आर्य ! अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र आगतः ।

काञ्चुकीयः — भवति ! न जाने ।

हृदयस्थितशोकामिश्रोपिताननमागतम् ।

दृष्ट्वाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ॥ ५ ॥

प्रतिहारी — (क) अय्य ! एदं सुणिअ पय्याउळं विअ मे
हिअअं ।

काञ्चुकीयः — भवति ! किमिदानीं स्थिता । शीघ्रं निवे-
द्यताम् ।

प्रतिहारी — (ख) अय्य ! इअं णिवेदेमि । (निष्क्रान्ता)

काञ्चुकीयः — (विलोक्य) अये ! अयमत्रभवान् भरतकु-
मारः । सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलेहृदयश्चीरवल्कलवसनश्चित्रज-
टापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते । य एषः,

प्रख्यातसद्गुणगणः प्रतिपक्षकाल-

स्तिग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः ।

आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः

श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ॥ ६ ॥

(क) आर्य ! एतच्छ्रुत्वा पर्पाकुलमिव मे हृदयम् ।

(ख) आर्य ! इयं निवेदयामि ।

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च)

भरतः — विजये ! एवम्, उपगतस्तत्रभवान् सुमन्त्रः ।

गत्वा तु पूर्वम(हीय)मार्यनिरीक्षणार्थं

लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते ।

दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो

रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम् ॥ ७ ॥

काञ्चुकीयः — (उर्पगम्य) जयतु कुमारः ।

भरतः — अथ कस्मिन् प्रदेशे^२ वर्तते तत्रभवान् सुमन्त्रः ।

काञ्चुकीयः — असौ काञ्चनतोरणद्वारे ।

भरतः — तेन हि शीघ्रं प्रवेक्ष्यताम् ।

काञ्चुकीयः — यदाज्ञापयति कुमारः ।

(निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च)

सुमन्त्रः — (सशोकम्) कष्टं भोः ! कष्टम् ।

नरपतिनिधनं मयानुभूतं

नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम् ।

१. 'पेत्त्य' क. ग. पाठः. २. 'शे त' ख. पाठः. ३. 'न्त्रो वर्तते ।' ख. पाठः. ४. 'न्तः)' क. ग. घ. पाठः.

श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो

गुण इव बहूपराद्धमायुषो मे ॥ ८ ॥

प्रतिहारी — (सुमन्त्रमुद्दिश्य) (क) एदु एदु अय्यो । एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

सुमन्त्रः — (उपसृत्य) जयतु कुमारः ।

भरतः — तात ! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः ।
अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्र्यम् । अपि दृष्टं त्वया निष्कारणावहितवनवाससौमित्रम् ।

(सुमन्त्रः सचिन्तस्तिष्ठति)

प्रतिहारी — (ख) भट्टिदारओ खु अय्यं पुच्छदि ।

सुमन्त्रः — भवति ! किं माम् ।

भरतः — (स्वगतम्) अतिमहान् खल्व्वायासः । सन्तापाद् भ्रष्टहृदयः । (प्रकाशम्) अपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्र भवान् ।

(क) एत्वेत्यार्यः । एष भर्ता । उपसर्पत्यार्यः ।

(ख) भर्तृदारकः स्वत्यार्यं पृच्छति ।

सुमन्त्रः — कुमार ! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं
प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये ।

भरतः — किञ्चुखलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं न
दर्शयन्ति ।

सुमन्त्रः — कुमार !

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।

मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ॥ ९ ॥

भरतः — अथ क गता इति श्रुताः ।

सुमन्त्रः — अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां नि-
वासः । तत्र गता इति श्रुताः ।

भरतः — हन्त अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः । दुः-
खिताः प्रतिवसन्ति ।

सुमन्त्रः — कुमार ! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति ।

भरतः — तात ! कथमिव ।

सुमन्त्रः —

सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन वालिना ।

हृतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ॥ १० ॥

भरतः — तात ! कथं तुल्यदुःखेन नाम ।

सुमन्त्रः — (आत्मगतम्) हन्त सर्वमुक्तमेव मया । (प्रकाशम्)
कुमार ! नखलु किञ्चित् । ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता ममाभिप्रेता ।

भरतः — तात ! किं गृहसे । स्वर्गं गतेन महाराजैपाद-
मूलेन शापितः स्याः, यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

सुमन्त्रः — का गतिः । श्रूयतां,

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।

सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ॥ ११ ॥

भरतः — कथं हृतेति । (मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः — समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः — (पुनः समाश्वस्य) भोः ! कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो

दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।

भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो

जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ॥ १२ ॥

भोः ! किमिदानीं करिष्ये । भवतु , दृष्टम् । अनुगच्छतु मा तातः ।

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयति कुमारः ।

(उभौ परिक्रामतः)

सुमन्त्रः — कुमार ! नखलु नखलु गन्तव्यम् । देवीनां चतुश्शालमिदम् ।

भरतः — अत्रैव मे कार्यम् । भोः ! क इह प्रतिहारे ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) जेदु भट्टिदारओ । विजआ खु अहं ।

भरतः — विजये ! ममागमनं निवेदयात्रभवस्यै ।

प्रतिहारी — (ख) कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि ।

भरतः — या मां राजानमिच्छति ।

प्रतिहारी — (आत्मगतम्) (ग) हं किणुखु भवे । (प्रकाशम्)
भट्टा ! तह । (निष्क्रान्ता)

(क) जयतु भट्टिदारकः । विजया खल्वहम् ।

(ख) कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ।

(ग) हं किन्नुखलु भवेत् । भर्तः ! तथा ।

(ततः प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च)

कैकेयी — (क) विजए ! मं पेक्खिदुं भरदो आअदो ।

प्रतिहारी — (ख) भट्टिणि ! तह । भट्टिदारअस्स रामस्स स-
आसादो तादसुमन्तो आअदो । तेण सह भट्टिदारओ भरदो भ-
ट्टिणि पेक्खिदुं इच्छदि किळ ।

कैकेयी — (स्वगतम्) (ग) केण खु उग्घादेण मं उवाळम्मि-
स्सिदि भरदो ।

प्रतिहारी — (घ) भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदारओ ।

कैकेयी — (ङ) गच्छ । पवेसेहि णं ।

प्रतिहारी — (च) भट्टिणि ! तह । (परिक्रम्योपसृत्य) जेदु भ-
ट्टिदारओ । पविसदु किळ ।

(क) विजये । मां प्रेक्षितुं भरत आगतः ।

(ख) भट्टिनि ! तथा । भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात् तातसुमन्त्र
आगतः । तेन सह भर्तृदारको भरतो भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किल ।

(ग) केन खलुद्वातेन मामुपालप्स्यते भरतः ।

(घ) भट्टिनि ! किं प्रविशतु भर्तृदारकः ।

(ङ) गच्छ । प्रवेशयैनम् ।

(च) भट्टिनि ! तथा । जयतु भर्तृदारकः । प्रविशतु किल ।

भरतः — विजये ! किं निवेदितम् ।

प्रतिहारी — आम् ।

भरतः — तेन हि प्रविशावः ।

(प्रविशतः)

कैकेयी — (क) जाद ! विअआ मन्तेदि — रामस्स सआ-
सादो सुमन्तो आअदत्ति ।

भरतः — अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवस्यै ।

कैकेयी — (ख) जाद ! अवि कोसळ्ळा सुमिच्चा अ सद्दा-
वइदळ्ळा ।

भरतः — न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

कैकेयी — (आमगतम्) (ग) हं किंणुहु भवे । (प्रकाशम्)
भणाहि जाद ! ।

भरतः — श्रूयतां ,

यः स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद् वनं गतः ।

तस्य भार्या हता सीता पर्यासस्ते मनोरथः ॥ १३ ॥

(क) जात ! विजया मन्त्रयते — रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत
इति ।

(ख) जात ! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दयितव्या ।

(ग) हं किन्तुसद्ध भवेत् । मण जात ! ।

कैकेयी — हं ।

भरतः —

हन्त भोः ! सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।

वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ॥ १४ ॥

कैकेयी — (आत्मगतम्) (क) भोऽहं, दाणि काळो कहेउं ।
(प्रकाशम्) जाद ! तुवं ण आणासि महाराअस्स सावं ।

भरतः — किं शसो महाराजः ।

कैकेयी — (ख) सुमन्त ! आअक्ख वित्थरेण ।

सुमन्त्रः — यदाज्ञापयति भवती । कुमार ! श्रूयताम् —
पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूर-
यमाणो वनगजवृंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनगजशङ्कया श-
ब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्वरभूतो^१ मुनितनयो
हिंसितः ।

(क) भवतु, इदानीं कालः कथयितुम् । जात ! त्वं न जानासि महाराजस्य
शापम् ।

(ख) सुमन्त्र ! आचक्ष्व विस्तरेण ।

१. 'चिबल' ग. घ. पाठः. २. 'अनुमहति कुमारः' — पु' क. घ. पाठः. ३. 'श-
जलं' ख. पाठः. ४. 'यन्' घ' क. पाठः. ५. 'स्वनत' ख. पाठः. ६. 'तो नाम मु' ख,
'तो मुनिपुत्रो हि' क. ग. घ. पाठः.

भरतः — हिंसित इति । शान्तं शान्तं पापम् । त-
तस्ततः ।

सुमन्त्रः — ततस्तमेवं गतं दृष्ट्वा ,

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना संत्यभौषिणा ।

यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे ॥ १५ ॥

इति ।

भरतः — नन्विदं कष्टं नाम ।

कैकेयी — (क) जाद ! एदण्णिमित्तं अवराहे मं णिक्खि-
विअ पुत्तओ रामो वणं पेसिदो , णहु रज्जळोहेण । अपरि-
हरणीओ महैरिसिसावो पुत्तविप्पवासं विणा ण होइ ।

भरतः — अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न
प्रेषितः ।

कैकेयी — (ख) जाद ! मादुळकुले वत्तमाणस्स पइदीहूदो
दे विप्पवासो ।

(क) जात ! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः,
न सल्ल राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

(ख) जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः ।

१. 'तपसा स' क. ग. घ. पाठः. २. 'वादिना' क. पाठः. ३. 'हिंस' ग. पाठः.
४. 'वो ।' ग. पाठः. ५. 'प्रवेशितः' क. ग. घ. पाठः.

भरतः — अथ चतुर्दश वर्षाणि किं कारणमेवेक्षितानि ।

कैकेयी — (क) जाद ! चउदस दिअस त्ति वत्तुकामाए प-
य्याउळहिअआए चउदस वरिसाणि त्ति उच्चं ।

भरतः — अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् । अथ वि-
दितमेतद् गुरुजनस्य ।

सुमन्त्रः — कुमार ! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं वि-
दितं च ।

भरतः — हन्त त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते । दिष्टयानपरा-
द्धात्रभवती । अम्ब ! यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दू-
षितात्रभवती, तत् सर्वं मर्षयितव्यम् । अम्ब ! अभिवादये ।

कैकेयी — (ख) जाद ! का णाम मादा पुत्तअस्स अवराहं
ण मरिसेदि । उट्टेहि उट्टेहि । को एत्थ दोसो ।

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि । *आपृच्छाम्यत्रभवतीम् । अथै-

(क) जाद ! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश
वर्षाणीत्युक्तम् ।

(ख) जात ! का नाम माता पुत्रकत्यापराधं न मर्षयति । उचिष्टोचिष्ट ।
कोऽत्र दोषः ।

१. 'मवेक्षि' घ. पाठः. २. 'त्ति मए उच्चं' । पय्याउळहिअआए मन्थराए चउ' क.
पाठः. ३. 'वक्तव्य' ग. पाठः.

वाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि ।
अयमिदानीं ,

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां
करोमि सैन्यौघनिवेशनद्धाम् ।
बलैस्तरङ्गिश्च नयामि तुल्यं
ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥ १६ ॥

अये शब्द इव । तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) जेट्टे कुमारो । इमं वृत्तन्तं सुणिअ जे-
ठ्ठभट्टिणी मोहं गओ ।

कैकेयी — हं ।

भरतः — कथं मोहमुपगताम्बा ।

कैकेयी — (ख) ऐहि जाद ! अय्यं अस्सासइस्सामो ।

(क) जयतु कुमारः । इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता ।

(ख) एहि जात ! आर्यामाश्वासयिष्यावः ।

१. 'व धूयते । तू' घ. पाठः. २. 'हु भट्टिणी । इ' ग. घ. पाठः. ३. 'आ । भ'
क. ख. ग. पाठः. ४. 'गच्छ जाद अय्या दे अस्सासइदव्वा ।' ग. घ. पाठः.

भरतः — यदाज्ञापयत्यम्बा ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

पष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः — नन्दिलक ! नन्दिलक ! ।

(प्रविश्य)

नन्दिलकः — (क) अय्य ! अअं हि ।

तापसः — नन्दिलक ! कुलपतिर्विज्ञापयति — एष खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं नाशयित्वा राक्षसगणविरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं विभीषणमभिषिच्य देवदेवर्षिसिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्षराक्षसवानरमुख्यैः परिवृतः सम्प्राप्तस्तत्रभवान् शरद्विमलगगनचन्द्राभिरामो रामः । तर्द्ध्यास्मिन्नाश्रमपदेऽस्माद्विभवेन यत् सङ्कल्पयितव्यं, तत् सर्वं सज्जीक्रियताम् इति ।

नन्दिलकः — (ख) अय्य ! सव्यं सज्जीकिदं । किन्तु,

(क) आर्य ! अयमस्मि ।

(ख) आर्य ! सर्वं सज्जीकृतम् । किन्तु,

१. 'तापसकुमारः)' ग. पाठः, 'ऋषिकुमारः)' ख. पाठः. २. 'ऋषिकुमारः—'
१. 'ऋषिकुमारः' ख. पाठः. ४. 'दस्यास्मि' घ., 'देतस्मि' ग. पाठः. ५. 'वे कि' ख.
ग. घ. पाठः. ६. 'संकल्पिदं' घ. पाठः.

तापसः — किमेतत् ।

नन्दिलकः — (क) एतथ विभीषणकेरआ रक्खसा । तेसं भक्खणणिमित्तं कुळवदी पमाणं ।

तापसः — किमर्थम् ।

नन्दिलकः — (ख) ते खु खज्जन्ति ।

तापसः — अलमलं सम्भ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः — (ग) णमो रक्खससज्जणाअ । (निष्क्रान्तः)

तापसः — (विलोक्य) अये अयमत्रभवान् राषवः । य एषः ,

जय नरवर ! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-
स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।

(क) अत्र विभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः । तेषां मक्षणनिमित्तं कुळपतिः प्रमाणम् ।

(ख) ते खलु खादन्ति ।

(ग) नमो राक्षससज्जनाय ।

इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः

क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥ १ ॥

जयतु भवान् जयतु । (निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः — भोः !

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा

जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।

वचनमपि गुरूणामन्तशः पूरयित्वा

मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ॥ २ ॥

तापसीनामभिवन्दनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली ।

(विलोक्य) अये ईयं वैदेही,

सखीति सीतेति च जानकीति

यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति ।

तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री

सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ॥ ३ ॥

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

तापसी — (क) हळा ! एसो दे कुडुम्बिओ । उवसप्प णं ।
ण सक्कं तुमं एआइणिं पेक्खिदुं ।

सीता — (ख) हं अज्ज वि अविस्ससणीअं विअ मे प-
डिभादि । (उपसृत्य) जेदु अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठानमस्माकं
जनस्थानमासीत् । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः ।

सीता — (ग) जाणामि जाणामि । ओळोइअपेत्ताओ उळ्ळो-
ळिअदन्वा दाणिं संवुत्ता ।

रामः — एवमेतत् । निम्नस्थलोत्पादको हि कालः । मैथि-
लि ! अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्लवाससं भरतं
दृष्ट्वा परित्रस्तं मृगयूथमासीत् ।

सीता — (घ) अय्यउत्त ! दिदं खु सुमरामि ।

(क) हळा । एव ते कौटुम्बिकः । उपसर्पेणम् । न शक्यं त्वामेकाकिनीं
प्रेक्षितुम् ।

(ख) हम् अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति । जयत्कार्यपुत्रः ।

(ग) जानामि जानामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं संवृताः ।

(घ) आर्यपुत्र ! दृढं सख्यं स्मरामि ।

रामः — अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः । अत्रा-
स्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्चनपार्श्वो
नाम मृगो दृष्टः ।

सीता — (क) हं अय्यउत्त ! मा खु मा खु एवं भणिदुं ।
(भीता वेपते)

रामः — अलमलं सम्भ्रमेण । अतिक्रान्तः खल्वेष कालः ।
(दिशो विबोध्य) अये कुतो नु,

रेणुः समुत्पतति लोधसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।
शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः
सम्मूर्च्छितो वनमिदं नगरीकरोति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः — जयत्वार्यः । आर्य !

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
मातृभिः सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ५ ॥

रामः — वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ।

(क) हम् आर्यपुत्र ! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम् ।

लक्ष्मणः — आर्य ! अधिकम् ।

रामः — मैथिलि ! श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता — (क) अय्यउत्त ! इच्छिदव्ये काले भरदो आअदो ।

(ततः प्रविशति भरतः समातृकः)

भरतः —

तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं
मेघैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।
आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः
प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः ॥ ६ ॥

रामः — अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः — (ख) जाद ! चिरं जीव । दिट्ठिआ वड्डामो अवसिदपडिण्णं तुमं कुसळिणं सह बहूए पेक्खिअ ।...

रामः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

(क) आर्यपुत्र । एष्टव्ये काले भरत आगतः ।

(ख) जात । चिरं जीव । दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां कुसळिणं सह वध्वा प्रेक्ष्य ।

लक्ष्मणः — अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः — (क) जाद ! चिरं जीव ।

लक्ष्मणः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता — (ख) अय्या ! वन्दामि ।

सर्वाः — (ग) वच्छे ! चिरमङ्गला होहि ।

सीता — (घ) अणुगगहिदस्मि ।

भरतः — आर्य ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

रामः — एहोहि वत्स ! इक्ष्वाकुकुमार ! स्यस्ति, आयु-
ष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण-

मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं

प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥ ७ ॥

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये भरतो-
ऽहमस्मि ।

(क) जात ! चिरं जीव ।

(ख) आर्या ! वन्दे ।

(ग) वत्से ! चिरमङ्गला भव ।

(घ) अनुगृहीतास्मि ।

सीता — (क) अय्यउत्तेण चिरसञ्चारी होहि ।

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः — ऐहोहि वत्स ! दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गा-
ढम् । (आलिङ्गति)

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! प्रतिगृह्यतां राज्य-
भारः ।

रामः — वत्स ! कैथमिव ।

कैकेयी — (ख) जाद ! चिराहिलसिदो खु एसो मणोरहो ।

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः)

शत्रुघ्नः —

विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम् ।

द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ॥ ८ ॥

(उपैगम्य) आर्य ! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

(क) आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव ।

(ख) जात । चिराभिलषितः सत्त्वेन मनोरथः ।

१. 'आयुष्मान् भव । भ' ग. पाठः. २. 'स ! इत्थाकुमार ! स्वस्वआयुष्मान् भव ।
भ' क. पाठः. ३. 'तः — भा' ख. घ. पाठः. ४. 'किमिदम् ।' घ. पाठः. ५. 'पेत्त)'
ग. पाठः.

रामः — एषोहि वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्ये ! अभिवादये ।

सीता — (क) वच्छ ! चिरं जीव ।

शत्रुघ्नः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः — स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नैः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ
सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः ।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहूतेन

नानानदीनदगतेन तव प्रसौदात् ।

इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं

द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम् ॥ ९ ॥

कैकेयी — (ख) गच्छ जाद ! अभिलसेहि अभिसेअं ।

रामः — यदाज्ञापयत्यम्बा । (निष्क्रान्तः)

(ख) वत्स ! चिरं जीव ।

(क) गच्छ जात ! अभिलषाभिषेकम् ।

(नेपथ्ये)

जयतु भवान् । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । ज-
यतु देवः । जयतु भद्रमुखः । जयत्वार्यैः । जयतु रावणान्तकः ।

कैकेयी — (क) एदे पुरोहिदा कञ्चुङ्गो पुत्तअस्स मे वि-
जअघोसं वड्डअन्तो आसीहि पूजअन्ति ।

सुमित्रा — (ख) पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअ-
स्स मे विजअं वड्डअन्ति ।

(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु
भवन्तः ।

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं*

सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।

सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां

रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामैः ॥ १० ॥

(क) एते पुरोहिताः कञ्चुकिनः पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्धयन्त आशीभिः
पूजयन्ति ।

(ख) प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति ।

१. 'तु रा' ग. पाठः. २. 'केपुत्रः । ज' ख. पाठः. ३. 'नो पइदीओ सदादा
मे पुत्तअस्स विजअं व' घ., 'नो पइदीओ सड्डादा मे पुत्तअस्स विजअं व' ख. पाठः.
४. 'न्ति । ने' क. ग. पाठः. ५. 'मः ॥ त' ग. पाठः.

* पचादजन्तः पुच्छिहोऽत्र तमशब्दो हेयः ।

कैकेयी — (क) अम्महे, पुत्तस्स मे विजअघोसणा वड्डइ ।

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः)

रामैः — (विशोक्याकाशे) भोस्तात !

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं
कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।
राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ॥ ११ ॥

भरतः —

अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विकसितकृतमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।
गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौघै-
र्नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥ १२ ॥

शत्रुघ्नः —

एतदार्याभिषेकेण कुलं मे नष्टकल्मषम् ।
पुनः प्रकाशनां याति सोमस्येवोदये जगत् ॥ १३ ॥

रामः — वत्स लक्ष्मण ! अधिगतराज्योऽहमस्मि ।

(क) अम्महे, पुत्रस्स मे विजयघोसणा वर्धते ।

१. 'मः' गीतया सह । रा' ग., 'मः' र. क. पाठः. २. 'मः — भो' क. घ.,
'मः (ऊर्ध्वमवलोक्य) भो' ग. पाठः.

लक्ष्मणः — दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् विभीषणो^१ विज्ञापयति, सुग्रीवनीलमैन्दजाम्बवद्धनूमत्प्रमुखा-
श्रानुगच्छन्तो विज्ञापयन्ति — दिष्ट्या भवान् वर्धते इति ।

रामः — सहायानां प्रसादाद् वर्धते इति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः — यदाज्ञापयति महाराजः ।

कैकेयी — (क) धण्या^२ खु हि । इदं अञ्भुद^३अं अओज्झा-
अं पेक्खिदुं^४ इच्छामि ।

रामः — द्रक्ष्यति भवती । (विलोक्य) अये^५ प्रभाभिर्वनमिद-
मखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति^६ । (विभाव्य) आ ज्ञार्तम् । सम्प्राप्तं पु-
ष्पकं दिवि रावणस्य विमानम् । कृतसमयमिदं स्मृतमात्रमुप-
गच्छतीति । तत् सर्वैरारुह्यतीं रथैः^७ ।

(सर्वे आरोहन्ति)

(क) धन्या खल्वस्मि । इनमञ्भुदपमवोधायां प्रेक्षितुमिच्छामि ।

१. 'णः सु' ग. पाठः. २. 'महादयश्च भवन्त वि' ग. पाठः. ३. 'एषा कदा च
अञ्भुदमे निवां दम अभांमं पेक्खामि' ग. पाठः. ४. 'क' किमेतत् प्र' क. ग. पाठः.
५. 'ये ज्येष्ठेन इव प्रभवाय देशः । आ' ग. पाठः. ६. 'वे इव । (वि' ग. पाठः.
७. 'ति । आ' ग. पाठः. ८. 'तम् । एतत् प्राप्त' क., 'तम् । पुष्पकमिदं विमा' ग.
पाठः. ९. 'नम् । तत्' क., 'ने रथु' ग. पाठः. १०. 'तिष्ठती' ग. पाठः.
'तिष्ठति' ग. पाठः. ११. 'ताम् । (स' ग. ग. पाठः. १२. 'यः । अ' ग. पाठः. १३. 'ह-
यन्ति' ग. पाठः.

रामः —

अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां
सम्यन्धिमित्रैरनुगम्यमानः ।

लक्ष्मणः —

अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् ॥ १४ ॥

(भरतवाक्यम्)

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समार्गतः ।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रदास्तु नः ॥ १५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

सप्तमोऽङ्कः ।

प्रतिमानाटके समाप्तम् ॥

APPENDIX I.

भासरूपरुगतानामार्पप्रयोगाणां सूचिका

प्रयोगाः.

१. स्यान्ति भवते सपत्नीकाय (अवि० पृ० १०८)

२. काशिराजे

(अवि० पृ० ११०)

३. सर्वराजः

(दूतवा० पृ० ३२)

४. व्यूढोराः

(मध्य० पृ० १२)

५. रुदन्ताम्

(दूतवा० पृ० ३३)

६. शुल

(दूतवा० पृ० ५९)

७. मा दाणि भवं अजत्यं चिन्तिअ

(स्वप्न० पृ० ६०)

८. मा मा मूयो अवइणिअ (स्वप्न० पृ० ३२)

शास्त्रानुसोधप्रकाराः.

‘प्रकृत्याक्षिपि’ (६. ३. ८३) इति प्रकृतिभावविधिविरुद्धः समावः सहस्रबुद्धस्य सपत्नीकायेत्यत्र कृतः ।

अत्र ‘राजाहस्तस्त्रिभ्यः—’ (५. ४. ९१) इति समासान्तप्रत्ययो न कृतः । तदनि-
त्यत्वाध्रयणेऽप्येवङ्मातीयं प्रयोगे न पाणिनीयशिष्टा जातु प्रयुज्यते ।

पूर्ववत् ।

‘उरःप्रथतिभ्यः कप्’ (५. ४. १६१) इति नित्यमिह कण भाव्यम् ।

इह नुम् अशास्त्रीयः ।

अत्रासमासे ‘गुह्य’ इति ल्यप्करणं शास्त्रविरुद्धं, ‘सगासेऽनञ्पूर्वे—’ (७. १. ३७)
इति समास एव तद्विधानात् ।

इह माशब्दयोगे क्त्वाप्रत्ययः प्रयुक्तोऽशास्त्रीयः । ‘अलंसत्त्वोः—’ (३. ४. १८)
इत्यत्र तु न पर्यायग्रहणम् ।

९. मा णिञ्चन्धिअ (आवे० पृ० ३७)
 १०. अर्य्य मा दाणिं अण्णं चिन्तिअ (स्वप्न० पृ० २५)
 ११. मा दाणिं भव अत्ताणं ओहमिअ काटुं (स्वप्न० पृ० ५९)
 १२. माखु माखु बाहपं कळिअ पविप्पिटुं (बाल० पृ० ५०)
 १३. माखु माखु भट्टा ! एदं जळासअं पवि-
 सिटुं (बाल० पृ० ४८)
 १४. माखु माखु मं शवेटुं (प्रतिज्ञा० पृ० ४५)
 १५. मा दाणिं भट्टा ! अदिमत्तं सन्तप्पिटुं
 (स्वप्न० पृ० १९)
 १६. जपापुण्यमिच रक्खोचनः (प्रतिज्ञा० पृ० ५६)
 १७. आपट्छामि (स्वप्न० पृ० १५)
 १८. आपट्छ (प्रतिज्ञा० पृ० ८१)

इह माशब्दयोगे क्त्वाप्रत्ययः प्रयुक्तोऽशालीयः । 'अलंसर्लोः—' (३.४.१८)
 इत्यत्र तु न पर्यायग्रहणम् ।

प्रतिषेधाशोऽत्र माशब्दः । तद्योगे तुमुन् न विहितः ।

अत्र रक्कशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः कृतोऽशालीयः ।

इह 'आदि नुप्रच्छयोः' (बा० १.३.२१) इति आत्मनेपदेनैव भाव्यम् । प्रयुक्तं
 चान्यत्र तद् 'आपट्छे' (प्रतिज्ञा० पृ० ४९) इति ।

१९. छिद्यते { (स्वप्न० पृ० ६९)
 २०. स्खते {
 २१. भश्यते, (वर्धते वा) (प्रतिज्ञा० पृ० ३)
 २२. दश्यते {
 २३. शोष्यते {
 २४. गमिष्ये (चाल० पृ० ६७)
 २५. लीगतां पृच्छसे कथाम् (पञ्च० पृ० १८)
 २६. पृच्छसे (प्रतिमा० पृ० ४८)
 २७. रूप्यते (पञ्च० पृ० ३७)
 २८. क्षिप्यते (स्वप्न० पृ० ४)
 २९. वीजन्ति (अभिषे० पृ० २१)
 ३०. वीजन्तः (अभिषे० पृ० २६)
 ३१. समाश्रासितुम् (अभिषे० पृ० ६८)
 ३२. उन्नामय (प्रतिमा० पृ० ६६, ११०)
 ३३. मे. ज्ञापिषः (प्रतिमा० पृ० ६९)
- अत्र यगात्मनेपदे कर्तरि चित्ये । कर्मणि चेद् स्खत इत्यत्र तदसम्भवं, स्हर-
 कर्मकत्वात् ।
 अत्रात्मनेपदं चित्यम् । कर्माभावात्त कर्मवद्भावोऽपि ।
 अत्र कर्तरि यगात्मनेपदे चित्ये ।
 कर्तर्यात्मनेपदमिहापाणिनीयम् । कर्मवद्भावोऽपि दुरुपपादः ।
 इहात्मनेपदमवैषम् ।
 पूर्ववत् । पृच्छसीति वा पाठः कल्प्यः ।
 इहाप्यात्मनेपदं चित्यम् ।
 क्षिप्यतीति परस्मैपदं न्याय्यम् । भावे लटि तु कर्तृवाचकं कृतीया-तगन्नेच्यम् ।
 अत्रावधो णिजलोपः कृतः ।
 अत्र 'मितां ह्रस्वः' (६. ४. ९२) इति ह्रस्वत्वं न कृतम् । घञन्तात् 'तु करो-
 ती'ति णिच्चा वा समाधेयम् ।
 अत्र पाठादौ शुभ्रच्छब्दस्य 'मे' आदेशो न विहितः । निपातस्य अयण रस्य-वा
 कस्य्यते ।

२४. उत्कण्ठिष्यति	(स्वप्न० पृ० १६)	अत्रानुदात्तेच्चादात्मनेपदं न्याय्यम् । तदनित्यतापि क्वचित्क्वचिदाश्रयितुं युक्ता,
२५. परिष्वजति	(अवि० पृ० ४९)	न बहुत्र ।
२६. परिष्वज	(अवि० पृ० ९४)	अत्रानुदात्तेच्चादात्मनेपदं न्याय्यम् । तदनित्यतापि क्वचित्क्वचिदाश्रयितुं युक्ता,
२७. परिष्वजामि	(बाल० पृ० २५)	न बहुत्र ।
२८. उपलभ्यति	(द्रुतच० पृ० ५४)	प्रत्येतीत्यर्थे प्रत्याङ्पूर्वोऽयतिरप्रसिद्ध इह प्रयुक्तः । अयेतरात्मनेपदं च न
२९. प्रत्यायति	(अभिषे० पृ० २४)	कृतम् ।
४०. विगाढ उरुक्राम्	(बाल० पृ० २२)	इह विसन्धिता दृश्यते । नित्या च श्लोकार्धे संहिता ।
४१. ब्रह्मा ते हृदयम्	(अभिषे० पृ० ७३)	शार्दूलविक्रीडिते प्रथमपादान्ते लघोर्गुरुत्वमाश्रितम् ।
४२. अवन्त्याधिपतेः	(स्वप्न० पृ० ५४)	एवञ्जातीयकमेकमस्ति रूपकान्तरेऽपि ।
४३. यद्येवं नलागिरिमहणार्थं विमुक्तश्चेत्	(प्रतिज्ञा० पृ० ७०)	अवनत्या आधिपतिरित्याधिपतिशब्दे आढः संश्लेषणमपूर्वम् ।
४४. इष्टं चेदेकचिदानां यद्यभिः	(अवि० पृ० ६०)	यदिशब्द-चेच्छब्दयोः सहप्रयोगोऽपूर्वं एषः ।
४५. यदि दातव्ये	(पञ्च० पृ० १४)	पूर्ववत् ।
		अत्र यदिशब्दस्य सत्सप्तम्याश्च सहप्रयोगोऽपूर्वः ।

APPENDIX II.

श्लोकानुक्रमणी ।

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अक्षोभ्यः क्षोभितः	१९	आपृच्छ पुत्र	८१
अङ्गं मे स्पृश	३७	आरब्धे पटहे	११
अत्र रामश्च सीता	५९	आशावन्तः	७२
अद्य खल्वय	६४	इदं गृहं तत्	५०
अद्यैव यास्यामि	११६	इदं तत् स्त्रीमयं	६५
अधिगतनृप	११४	इदानीं भूमि	४
अनपत्या वयं	३०	इयं स्वयं गच्छतु	६४
अनुचरति शशाङ्कः	२३	इयं हि नीलोत्पल	८८
अन्वास्यमान	५२	इयमेका पृथिव्यां	७९
अपि सुगुण !	६८	इह स्थास्यामि	६८
अयं ते दयितो	६३	उभयस्यास्ति	८०
अयं सैन्येन	१०८	एतदार्याभि	११४
अयं हि पतितः	५१	एते ते देवताना	४६
अयममरपतेः	३८	एते भृत्याः स्वानि	३३
अयशसि यदि	५५	कमप्यर्थं चिरं	३६
अयोध्यामटवी	४९	कर्णौ त्वरापहत	१५
अमुरसमर	६३	कस्यासौ सदृश	६१
अहं पश्चात्	६६	कामे दैवत	४५
अहं हि दुःख	३१	काले खल्वागता	५०
अहो बलमहो	८३	कुतः क्रोधो विनी	९४
आदर्शे वल्कला	१५	कृतान्तशल्या	६७

शृष्टम्	शृष्टम्
कृत्वा स्ववीर्यं	८९
क्रमप्राप्ते हृते	२०
क ते ज्येष्ठो रामः	३४
गच्छन्ति तृष्टि	७७
गतो रामः प्रियं	३७
गत्वा तु पूर्वं	९२
गत्वा पूर्वं स्व	६६
गुरोर्मे पाद	२४
गोपदीना यथा	५६
घनः स्पष्टो धीरः	६१
चरति पुलिनेषु	२
चीरमात्रोत्तरी	२६
छत्रं सभ्यजनं	३
जय नरवर !	१०५
तं चिन्तयामि	६९
तं स्मृत्वा शुल्क	४९
तत्र यास्यामि	५६
तपःसङ्ग्राम	२५
तवैव पुत्रः	३२
तातस्यैतानि	८२
ताते धनुर्नमयि	२१
तीर्थोदकेन	११२
तेनोक्तं रुदित	१००
तैस्तर्पिताः सुत	८१
तैस्तैः प्रवृद्ध	१०९
त्यक्त्वा तां गुरुणा	७४
त्यक्त्वा खेहं	५४
त्रैलोक्यं दग्धु	२०
त्वया राज्यैषिण्या	५६
दैत्येन्द्रमान	५९
द्रुमा धावन्तीय	४२
धन्याः खलु बने	३३
नरपतिनिधनं भवत्प्र	६७
नरपतिनिधनं मया	९२
नागेन्द्रा यक्षता	२८
नारीणां पुरुषाणां	१६
नियतमनियतात्मा	७७
निर्घृणश्च कृतप्र	६१
निर्योगाद् भूषण।	२४
पक्षाभ्यां परिभूय	८९
पतस्युत्थाय	२८
पतितमिव शिरः	४३
पादोपभुक्ते	७०
पितुः प्राणपरि	४३
पितुर्नियोगा	६८
पितुर्मे को व्याधिः	४१
पितुर्मे नीरसः	५५
पित्रा च बान्धव	९९
प्रख्यातसद्गुण	९१
फलानि दृष्ट्वा	७७
बलादेष दश	८७
भग्नः शकः	८५
भरतो वा भवेद्	२०
अमति सलिलं	७५

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मङ्गलार्थेऽनया	२१	वक्षः प्रसारय	११०
मद्भुजाकृष्ट	८७	वनगमन	१८
मम मातुः प्रियं	५९	वयमयशसा	५३
मम मातुश्च	५३	वल्लर्लहृत	५५
माययापहृते	८४	विचेष्टमानेव	८८
मा स्वयं मन्यु	१६	विलपसि किमिदं	८९
मुखमनुपमं	६२	विविधैर्ज्यसने	१११
मेरुश्चलन्निव	२७	बेलामिमां मत्त	१०२
यः स्वराज्यं	९८	वरं मुनिजन	९५
यत्कृते महति	२१	शशुषलश्मण	१४
यत्सत्यं परि	६९	शरीरेऽरिः	१७
यथा रामश्च	११६	शुल्के विपणितं	१८
यदि न सहसे	१९	शून्यः प्राप्तो यदि	३३
यस्याः शक्रसमो	१७	शोकादवचनात्	१९
यावद् भविष्यति	६९	श्रद्धेयः स्वजनस्य	७१
युद्धे येन मुराः	८४	श्रुत्वा ते वनगमनं	२६
येन प्राणाश्च	४८	सकृत् स्पृशामि	३६
योऽस्याः करः	७५	सखीति सीतेति	१०६
योऽहमुत्पतितो	८६	सत्यसन्ध ! जित	२९
रघोश्चतुर्थो	६२	समं बाष्पेण	१४
राज्ये त्वामभिविच्य	३७	समुदितबल	१०६
रामं वा शरण	८५	सीताभवः पातु	१
रामलक्ष्मणयो	३६	सुग्रीवो अंशितो	२४
रामेणापि परि	२९	सुचिरेणापि	७१
रेणुः समुत्पतति	१०८	सूर्य इव गतो	३०
वक्तव्यं किञ्चि	४५	सौवर्णान् वा मृगान्	८२
वक्षः प्रसारय	१६	स्वर्गं गते नर	५८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
स्वर्गेऽपि तुष्टि	११४	हा वत्स ! राम !	२९
स्वैरं हि पश्यन्तु	२९	हृदय ! भव	४८
हत्वा रिपुप्रभव	११३	हृदयस्थित	९१
हन्त भोः ! सत्त्व	९९		

APPENDIX III.

(माह्वानं) नीलकण्ठचाक्ष्यारसकाशादधिगते चतु-
र्धाङ्गादिसप्तमाङ्गावधिके जीर्णतालपत्रात्मके
नवादशे दृष्टाः पाठभेदाः ।

पृष्ठ.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपुस्तकपाठः.	नवादशपाठः.
५७	२	ततः प्रविशतश्चेन्न्यौ	ततः प्रविशति नन्दिनिका प्रतिहारी च
"	३	विजया — ह	प्रतिहारी — ह
"	"	भणेहि भणेहि । अ	भणेहि । अ
"	९	विजया — भ	प्रतिहारी — भ
५८	२	विजया — अहो अच्चा	प्रतिहारी — अच्चा
"	८	विजया — (स	प्रतिहारी — (स
"	"	हं एषं गदो	हं गदो
"	"	नन्दिणिण । एहि अक्के भ	हळा ! एहि भ
६०	९	इति । सु	इति ब्रूयाः । सु
"	११	हि उच्यताम् इ	हि इ
६१	५	मः सीतालक्ष्मणान्याम्)	मः सीता लक्ष्मणश्च ।)
"	६	पर्य सहर्षम्) सौ	पर्य लक्ष्मणं विलोक्य) सौ
"	१६	क्षरतया चतु	क्षरकरश्चतु
"	२०	र्यः । (परिक्रामति) भ	र्यः । भ
६२	१०	(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः । सुमन्त्रः — अये कुमारो ल- क्ष्मणः । भ	सुमन्त्रः — अये कुमारो लक्ष्मणः । लक्ष्मणः— अये तातसुमन्त्रः । भ

२४. पङ्क्तिः. सुवितपुस्तकपाठः.

नवादर्शपाठः.

६२ १३ णः — एषोहि । आ

णः — आ

" " भव । (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात

भव । तात

६३ २ णः — ए

णः — (उत्थाप्यालिङ्ग्य) ए

" " र ! वत्स ! स्व

र ! स्व

" १३ दम् । (उपेत्य) ज

दम् । (प्रविश्य) ज

" " र्थः । आर्य ! अ

र्थः । अ

६४ ७ मः — वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि
तावदात्मा

मः — इदमप्यात्मा

" ८ सि । गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्र

सि । वत्स ! लक्ष्मण ! गच्छ
सत्कृत्य प्र

" १६ तमवलोक्य) हं त

तं दृष्ट्वा) त

६६ २ सादिस्सं ।

सदिस्सो ।

" ३ न्नः — अ

न्नः — (विलोक्य) अ

" १३ किं करिष्यसि । सु

किम् । सु

६६ २ न्नः — अ

न्नः — कुमार ! अ

" ७ र्थम्) ए

र्धमालिङ्ग्य) ए

" १४ न्नः — (उपेत्य) ज

न्नः — ज

६७ १० तः — आर्य ! न

तः — न

" " प्ये । अहमेव यास्यामि । (क

प्ये । (क

६८ ४ मः — वत्स ! कैकेयीमातः ! मा
मैवम् । पि

मः — कैकेयीमातः ! पि

६९ ७ वत्स ! कै

कै

" ९ त्वद्वाक्य

तद्वाक्य

७० २ त्तरमभिहितम् । भ

त्तरा वयम् । भ

" ४ मः — वत्स ! कः

मः — कः

" ८ तः — आर्य ! श्रु

तः — तात ! श्रु

" " तम् । तात ! श्रुतम् । स

तम् । स

पृष्ठ. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

नवादर्शपाठः.

७०	१२	ददामि । किमहमनु	ददानि । किमनु
७१	४	मः — (स्वगतं) ह	मः — (विचिन्त्य) ह
"	७	अय्यउत्त । णं दीयदि खु पु	णं देदु अय्यउत्तो पु
"	९	मः — तथास्तु । व	मः — व
"	१०	स्मि । (गृहीत्वा) आ	स्मि । आ
"	१४	तः — (आत्मगतम्) ह	तः — ह
७२	४	मः — वत्स ! कै	मः — कै
"	६	मिस्सदि कुमारो भरदो ।	मिस्सिदि ।
"	७	मः — अ	मः — मैथिलि ! अ
७३	४	वत् । यत्स ! लक्ष्मण ! इतस्ता-	वत् । आ
		वत् । आ	
७४	"	णुट्ठिओ देवस	णुचिट्ठिदो स
७५	२	(विमुस्य) ईदृशमेवैतत् । या	या
"	३	मि । तत्	मि । (परिक्रम्य) तत्
"	"	ही । (परिक्रम्यावलोक्य) अ	ही । अ
"	४	भिषिक्कानि	भिषेक्कानि
"	१०	ही । भोः ! कष्टम् । यो	ही । यो
"	१५	(उपेत्य) मै	(उपसृत्य) मै
"	१९	ता — हं अय्य	ता — (विलोक्य) अम्मो
			अय्य
७६	५	स्स विअ अय्य	स्स अय्य
"	१४	रः तत् क	रः । क
७७	७	ण वि अय्यउत्तो एदं ता	णावि ता
७८	४	(परिक्रम्याधो विलोक्य) ह	ह
"	९	मः — (विलोक्य) अ	मः — अ
"	"	वान् । भ	वान् । प्रविशतु भगवान् । भ
"	"	दये । रावणः — स्वस्ति । रामः	दये । भ
		— भ	

पृष्ठ.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपुस्तकपाठः.	नवादर्शपाठः.
७९	७	रं न लङ्घ	रं लङ्घ
"	१०	रावणः — (आत्मगतम्) या	परिवाजकः — या
"	११	मि । (प्रकाशम्) भोः	मि । रामः — छन्दतः । परिवाजकः — भोः
८०	२	म इदानीमेषः ।	म एषः ।
"	११	गतमन्य	गतोऽस्मि । अन्य
"	१२	प्रभाव	प्रभव
८१	५	तमात्रोप	तोप
८२	६	बाणवे	बाहुवे
"	८	मः — (दिशो विलोक्य) अ	मः — अ
८३	१२	ता — (आत्मगतम्) अ	ता — अ
"	"	मे णत्थ उ	मे उ
८४	२	रावणः — (आत्मगतम्) मा	परिवाजकः — मा
"	५	मि । (गन्तुमीहते) रा	मि । रा
"	६	पं गृ	पमेव गृ
"	८	णः — किं न जानीषे । यु	णः — यु
८५	१४	मन्त्याः	मिथ्या
८६	९	ता — (सरोपम्) सत्तो सि	ता — सन्तो सि
"	१२	शसोऽसी	श्रान्तोऽसी
"	१४	णः — (सीतां गृहीत्वा) भो	णः — भो
८७	३	मम् । सीता — अय्यउत्त ! परि- चाआहि परिचाआहि । रा- वणः — (परिक्लामन् विलो- क्य) अये	मम् । अये
८८	२	तो वृद्धता	तस्ता
"	१५	मः — (ऊर्ध्वमवलोक्य) अ	मः — अ

पृष्ठ.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपुस्तकपाठः.	नवाक्षरपाठः.
८९	२	मः—एष रावणः । द्वितीयः —एष जटायुः । उभौ—ह	मः—एष जटायुः । द्वि- तीयः—एष राव- णः । ह
१०	१४	युः, क	युः, भोः कष्टम् । क
१०	३	प ! आगम्यताम् । इ	प ! इ
११	४	दयिष्यावः	दयावः
११	१०	यः—(विलोक्य) अ	यः—अ
१२	११	तः—तेन हि शी	तः—शी
१३	४	री—(सुमन्त्रमुद्दिश्य) एदु एदु अय्यो । एसो	री—एसो
१३	६	न्त्रः—(उप	न्त्रः—बाढम् । (उप
१३	९	त्रम् । (सुमन्त्रः सचिन्तस्ति- ष्ठति ।) प्र	त्रम् । प्र
१३	१३	तः—(स्वगतम्) अ	तः—अ
१४	१४	यः । (प्रकाशम्) अ	यः । अ
१४	१५	तः—तात ! कं	तः—क
१५	३	शम्) कुमार ! न खलु	शम्) न खलु
१६	६	देवीनां चतुश्शालमिदम्	देव्याश्चतुश्शालेयम्
१६	१४	री—(आत्मगतम्) हं	री—हं
१६	१५	वे । (प्रकाशम्) भट्टा ! त	वे । भट्टिदारअ ! त
१७	२	च । कैकेयी—विजये ! मं पेक्खि- दुं भरदो आभदो । प्रतिहा- री—भट्टिणि ! तह । भट्टि	च । जेदु भट्टिणी । भट्टि
१७	६	किळ । कै	किळ कुमारो । कै
१७	७	यी—(स्वगतम्) केण खु उ	यी—केण उ
१७	८	दो । प्रतिहारी—भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदारओ । कैके- यी—गच्छ	दो । गच्छ

पृष्ठ.	पङ्क्तिः.	मुद्रितपुस्तकपाठः.	नवाक्षरपाठः.
९७	११	री—भट्टिणि! तह । (परिक- भ्योपमृत्य) जे	री—जं भट्टिणो आण- वेदि । (परिकभ्य) जे
९८	३	री—आम	री—भट्टिदारअ! आन
"	७	दत्ति । भ	दो । भ
"	१२	यी—(आत्मगतम्) हं	यी—हं
"	"	वे । (प्रकाशम्) भ	वे । भ
९९	१०	र! श्रूयताम्—पु	र! पु
१००	४	न्त्रः—ततस्तमेवं गतं दृ	न्त्रः—तातं दृ
"	१२	से कथम	से किम
१०१	३	स सि वसुकामाण पय्या	स ति मए भणिअं सन्दा- वपय्या
१०२	८	ब्दः । (प्रविश्य) प्रतीहारी— जेदु कुमारो । इ	ब्दः । प्रतीहारी—भट्टि- दार.....तह । (नि- ष्क्रम्य प्रविश्य) जेदु भट्टिदारओ । इ
१०७	१	णं । ण सकं तुमं एआइणि पे	णं । सकं तुए एकाइणि पे
"	५	अज्ज वि अ	अज्ज वि वणं अ
"	७.	लि! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठा- नमस्माकं जनस्थानमासीत् ।	लि! पश्यास्मत्पूर्वाधिष्ठानं जनस्थानम् ।
१०८	५	हुं । (भीता वेपथे) रा	हुं । रा
"	११	हस्वनधी	हव्यनिधी
"	१७	किमेवं भ	किं भ
१०९	१०	क्तममलं	क्तविमलं
११०	९	दि वत्स! इ	दि इ
१११	४	स्व गाढम् ।	स्व मां गाढम् ।
"	८	मः—वत्स! कथ	मः—कथ

पृष्ठं.	पङ्क्तिः	मुद्रितपुस्तकपाठः.	गवादशपाठः.
११२	२	मः — एषोहि वत्स !	मः — वत्स !
"	४	ता — वच्छ । चि	ता — चि
"	१०	दीनदग	दीजलग
११३	१३	सौर्य	वीर्य
"	१५	जयति	जयतु
११४	२	यः — अम्महे पुत्तस्स	यी — पुत्तअस्स
"	"	घोसणा व	घोसं व
११५	"	ते । (प्रविश्य) का	तं । का

APPENDIX IV.

Some characters mentioned in the Svapnavāsodatta and the Pratiśānātika.

Two kings Udayana and Pradyota are mentioned in the Pratiśānātika, while in the Svapnavāsodatta one more king Darsaka is also mentioned.

(1) Here, UDAYANA, says Bhāsa, is a descendant of Bharata, ruler of Kausāmbi and son of Satānka. These accounts also agree with Udayana of the Vishnu Purāna (Amśa 4, Chap. 21), which describes him as the 24th descendant of Parikshit, (the grandson of Arjuna); we may conclude from this that Udayana mentioned by Bhāsa and in the Vishnu Purāna are one and the same person.

(2) PRADYOTA, according to Bhāsa, is Udayana's father-in-law and father of Gopālaka and Pālaka; in the Vishnu (Amśa 4, Chap. 23) and Vāyu (Chap. 99) Purānas, he is mentioned as the father of Pālaka; hence we take that Pradyota mentioned by Bhāsa is the same as the one mentioned in the Purānas. Further the Purānas say that Pradyota is a successor of Ripunjaya *alias* Aranjaya and that the latter is the 22nd descendant from Sahadeva whose father Jarāsandha, the ruler of Magadha, was a contemporary of Arjuna, the celebrated hero of the Mahābhārata. It is therefore quite possible that Pradyota, the 23rd successor from Sahadeva should be so old as to be in the relation of a father-in-law of Udayana, the latter being the 24th descendant from Parikshit who is younger than Sahadeva by one generation. Although Ripunjaya, from whom Pradyota wrested the kingdom after defeating him, was a lineal descendant of Sahadeva of Magadha, yet his kingdom might probably be the country of Avanti with its capital Ujjain, just as the kingdom of Udayana, a descendant of the Pāṇavas who ruled over Kuru-Hastinapura, was Vatsa and its capital Kāśīnābi.

(3) DARSAKA, as Bhāsa tells us, was the brother of Padmavati, the Queen of Udayana and he (Darsaka) ruled over the Kingdom

† Udayana's grandfather, according to Vishnu Purāna, is Brihadratha, but Bhāsa perhaps calls him by another name, Sahasradatta which he might have learned from some other Itihāsa.

of Magadhas with capital Rājagriha. While in the Vāyu Purāna, Darsaka is mentioned as the grandfather of Nandi-Vardhana of the Sisunaga dynasty and the Vishnu Purāna mentions him as Darśaka, (perhaps in a corrupted form or from clerical error). But Darsaka of the Purānas is not the same as the Darsaka of Bhāsa, for Bhāsa makes him a contemporary of Pradyota, while Darsaka of the Purānas is the 12th successor of Pradyota and son of Bimbisāra (according to Vāyu) who is a contemporary of Gāutama Buddha.

स्वप्ननाटकप्रतिज्ञानाटिकयोर्व्यवहृता राजानः ।

प्रतिज्ञानाटिकायाम् उदयनः प्रद्योत इति च द्वौ राजानौ कथितौ, स्वप्न-
वासवदत्ते दर्शक इति तृतीयोऽपि राजा । तत्र

१. उदयनः — अयं भारतवंश्यः शतानीकस्य पुत्रः कौशाम्ब्याः
पतिश्च भासेन वर्णितः । अर्जुनपौत्रात् परीक्षितः प्रभृति चतुर्विंशः पुरुष उद-
यनो नाम विष्णुपुराणे (अ० ४. अध्या० २१) कथ्यमान * ईदृश एवेत्यतः
स एवायमिति निश्चीयते ।

२. प्रद्योतः — अयम् उदयनस्य श्वशुरः । एनं भासो गोपालकस्य
पालकस्य च पितेत्याह (स्वप्न० अ० ६) । तेन विष्णुपुराणे (अ० ४. अध्या०
२१), वायुपुराणे (अध्या० ९९) च पालकस्य पितेति यः प्रद्योत आख्यायते,
सोऽस्मात् प्रद्योतादनतिरिक्त इत्यवसातुं शक्यम् । किञ्च, अर्जुनसमका-
लिकमागधजरासन्धमूढोः सहदेवाद् द्वाविंशः पुरुषो यो रिपुञ्जयो
(अथवा अरिञ्जयो) नाम, तस्मादव्यवहितोत्तरः — अर्थात् सहदेवात् त्रयो-
विंशः पुरुषः — इति प्रद्योतोऽयं पुराणयोर्निर्दिष्टः । स एव सहदेवाद् यमी-
यांसं परीक्षितमपेक्ष्य चतुर्विंशात् पुरुषाद् उदयनाद् वृद्धो भवितुमर्हन् उदय-
नस्य श्वशुरः सुष्ठु सम्भाव्यते । प्रद्योतेन यं हत्वा राज्यं गृहीतं, तस्य मागध-
सहदेववंश्यस्य रिपुञ्जयस्य राज्यम् अवन्तिदेश एव नूतमासीद्, उज्जयिनी

* विष्णुपुराणोक्तम् उदयनस्य पितामहं बृहस्पतिं 'सहसानीक' इत्यनेन नामान्तरणेन इति
हास्यान्तराचीतेन नूनं भासो निर्दिष्टवान् ।

च राजधानी, यथा कुरुदेशहास्तिनपुरेश्वरपाण्डववधस्य उदयनस्य वत्स-
देशो राज्यमभवत् कौशाम्बी च राजधानी, तद्वत् । तेन रिपुञ्जयानन्तरस्य
प्रद्योतस्य राजधानी उज्जयिन्येव सम्भाव्यते ।

३. दर्शकः — अयम् उदयनपत्न्याः पद्मावत्या भ्राता मगधेश्वर
इति, राजगृहम् अस्य राजधानीति च स्वभवासवदत्तात् प्रतीयते । अयम्
उदयनप्रद्योतयोः सहजीवी कश्चिदनतिप्रसिद्धो राजा मगधेषु स्थित इति भास-
नियन्धप्रामाण्याद् विश्वसनीयं, न त्वयं विष्णुपुराणे वायुपुराणे वा निर्दिष्टः ।
यस्तु वायौ शैशुनागेषु नन्दिवर्धनपितामहो दर्शको नामाभिहितः, विष्णौ
च तदेकदेशविकारेण (लिपिदोषेण वा) दर्भक इत्युक्तः, स भासोक्ताद् दर्श-
काद् भिन्न एव, यतो भासोक्तो दर्शकः प्रद्योतसमानकालः, पुराणोक्तस्तु
प्रद्योतात् परतो द्वादशः पुरुषः, यम्यैतस्य पितरं (वायुपुराणरीत्या) विम्बिसारं
बुद्धसहचरं वदन्ति ।

Col-
N 2412/26

Central Archaeological Library,
NEW DELHI

23918

Call No. Sa & N / Bha / Gra. .

Author— Sastri, T. G

Title— *Pratima nata Ka of*
Bhasa.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
B. M Pande	20/1/87	24/2/87

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.